

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. 2 december 2010

Gotiek in Zevenwouden
Rijkdom aan rouwborden
Kerkscheepjes
Schilderingen van Terkaple

De Pelikaankerk

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 2 december 2010

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
Drs. M. Osinga, penningmeester
Drs. H. T. Algra
drs. J.M. Postma

G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerk.nl
Frieslandbank nr. 29.81.00.703
ING: 22.07.600

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november.

Redactie
Dr. R. Steensma, voorzitter
Drs. H.T. Algra
Drs. E. Betten
D. Gerbens
Dr. J.E.A. Kroesen
H. Woelinga

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: redactie@aldefrysketsjerk.nl

1

REGNERUS STEENSMA

Gotiek in Zevenwouden

Eenvoudige dorpskerken in Zuidoost-Friesland

5

Frieslands rijkdom aan rouwborden

6

HARM STEVENS

Krijgsattributen op rouwborden

8

KEES KUIKEN

Kwartetten met kwartieren

Twee wapenborden in de kerk van Friens

11

Stichtingnieuws

19

JUSTIN KROESEN

Een doordacht programma

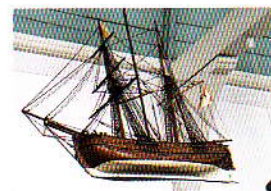
Middeleeuwse gewelfschilderingen in de
verdwenen kerk van Terkaple

24

SYTSE TEN HOEVE

Een kerkscheepje voor de
350-jarige Doniakkerk te Makkum

26

PETER KARSTKAREL

De Pelikaankerk

Een fascinerend monument
van baksteenexpressionisme

Foto omslag: Twee glas-in-loodvensters in de Pelikaankerk te Leeuwarden
Vormgeving en opmaak
Martha Kalma, Leeuwarden
Robert Seton, Leeuwarden

Olterterp, begin 15de eeuw, toren 1744

REGNERUS STEENSMA

Gotiek in Zevenwouden

Eenvoudige dorpskerken in Zuidoost-Friesland

In Friesland staan de meeste middeleeuwse kerken in het noorden en westen van de provincie. Slechts enkele bleven bewaard in Zevenwouden, de zuidoosthoek van de provincie. Dit zijn vooral laatgotische dorpskerken: vaak charmant door hun eenvoud.

VEEL KERKEN IN ZEVENWOUDEN AFGEBROKEN

Friesland was in de late middeleeuwen verdeeld in drie districten: Westergo, Oostergo en Zevenwouden. Het is opvallend dat juist in Zevenwouden veel middeleeuwse kerken zijn verdwenen. Het is mogelijk om daarvan een overzicht te krijgen door na te gaan welke kerken van een lijst uit 1543 bewaard zijn gebleven. In dat jaar werden lijsten opgesteld van de kerkelijke bezittingen, de zogenaamde Beneficiaalboeken.¹ Die zijn bij zeven van de negen gemeenten van Zevenwouden bewaard gebleven. Voor de resterende twee zijn er andere bronnen. Verwerking van deze gegevens levert het volgende overzicht op.

Uit dit overzicht blijkt dat er van de 92 middeleeuwse kerken slechts tien bewaard zijn gebleven; 82 kerken werden afgebroken. De reden voor afbraak was bijna altijd het verval van de kerk. Daarbij stond men voor de keuze de oude kerk te herstellen of juist af te breken om met een nieuwe te vervangen. Dit gebeurde in 46 dorpen. In 36 dorpen werd de kerk na afbraak niet meer vervangen omdat men door samenvoeging van kerkelijke gemeenten geen nieuwe kerk meer nodig had.

Terband en Nijeberkoop vormen goede voorbeelden.

- ¹ *Beneficiaal-boeken van Friesland*, met geschiedkundige inleiding door J. van Leeuwen, Leeuwarden 1850.
- ² Aengwirden ontbreekt op de lijst uit 1543. De gegevens zijn ontleend aan: D.M. Bunscoeke, 'Verdwenen kerken in Aengwirden', in: *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 5 (1991), p. 26-32.
- ³ Schoterland ontbreekt op de lijst uit 1543, maar hiervoor bestaat een lijst uit 1580: 'Inventaris der geestelijke dorps- en patroonslanden in Schoterland gedaan Anno 1580' (Handschrift in Tresoor nr. 1080).

	Kerken in 1543	Middeleeuwse kerken in 2010	Afbraak zonder vervanging	Afbraak met vervanging
Aengwirden ²	4	0	2	2
Doniawerstal	14	0	8	6
Haskerland	5	0	2	3
Lemsterland	5	1	2	2
Ooststellingwerf	10	1	4	5
Opsterland	13	3	2	8
Schoterland ³	15	2	7	6
Utingeradeel	5	0	1	4
Weststellingwerf	21	3	8	10
Totaal	92	10	36	46

In 1638 besloot men in Terband tot nieuwbouw omdat de oude kerk 'door de seer groote outheyt ende swackheijt' totaal vervallen was.⁴ In 1819 vroegen de kerkvoogden van Nijeberkoop aan Gedeputeerde Staten toestemming om hun kerk te sluiten. Ze schrijven als toelichting: 'Dit kerkgebouw staat te Nijeberkoop midden in het heideveld en heeft daar waarschijnlijk veel Eeuwen die plaats bekleed, terwijl de muuren vol scheuren en barsten van buiten eene ruïne vertoonen, en het dak met pannen belegd, voor een gedeelte door harde winden daar van is beroofd geworden, en van binnen groen uitgeslagene verwaaterde muuren, zolders, banken en predikstoel, alle ruw, zonder verf, oud en vervallen, eene diepe armoede vertoonen, hetwelk nog vermeerderd wordt, doordien eene weinige vloeren elkanderen van verre toeroepen, dat zij tot elkanderen behooren om een kerk te bevloeren, terwijl en de balkens in zoodanig eenen vervallen toestand zijn, dat zij ieder oogenblik kunnen invallen en de groote ongelukken veroorzaken.'⁵ Afbraak volgde in 1826.

De afbraak van de kerken in Zevenwouden vond plaats van de 17de tot in het begin van de 20ste eeuw. Opvallend is daarbij het verschil met de andere twee streken van Friesland. In 1543 stonden in de dorpen van Westergo 128 kerken waarvan 52 bewaard zijn gebleven, ofwel 41 procent. In de dorpen van Oostergo stonden

111 kerken waarvan 63 bewaard bleven, ofwel 57 procent. In Zevenwouden bleef slechts 11 procent van de middeleeuwse kerken bewaard. Een belangrijke reden is waarschijnlijk geweest dat men hier eerder dan elders tot afbraak overging, omdat het geld voor herstel of vervanging ontbrak. De zuidoosthoek van Friesland was met zijn vele zand- en veengronden minder welvarend dan het noorden en westen, waar goede kleigrond voor akkerbouw en veeteelt te vinden is.

BOUW, VERBOUW EN HERBOUW

De oudste kerk van Zuidoost-Friesland staat in Oldeberkoop.⁶ Het romaanschip, nog deels van tufsteen, dateert uit de 12de eeuw. In de 14de eeuw werd het oude koor afgebroken en kreeg de kerk een langer koor met een stenen gewelf en gotische spitsbogen bij vensters en ingang. Kort na 1500 volgde weer een verbouwing: het gewelf verdween, mogelijk wegens scheurvorming, en er kwam een nieuwe driesijdige sluiting met steunberen en brede rondboogvensters. In Oldeberkoop bleef een harmonisch geheel bewaard.

Heel anders is dat in Ureterp. Deze kerk werd met toren gebouwd in de 13de eeuw, maar van de oorspronkelijke bouw zijn alleen bij de zuidmuur nog delen te herkennen. Rond 1800 werd het oude koor gesloopt en de noordmuur bemetseld met nieuwe steen. De zuidmuur

4 Bunscocke, 'Verdwenen kerken in Aengwirden', p. 28.

5 H.T. Oosterwijk, *Notities uit de geschiedenis van de Ooststellingwerfse dorpen*, Oosterwolde 1977, p. 62v.

6 De datering van de kerken is ontleend aan: R. Stenvert e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Fryslân*, Zeist/Zwolle 2000, tenzij anders vermeld.

Oldeberkoop, schip 12de eeuw koor 14de eeuw, sluiting begin 16de eeuw

vormt aan de binnenkant een boeiend geheel met onder brede rondboognissen en boven smalle 'onthoofde' nissen, waarschijnlijk vroeger met een spitsboog. De oude kerk is daarmee fors gewijzigd of 'geschonden', maar hij staat er nog wel. Dat geldt ook voor de kerk in Echten, eveneens uit de 13de eeuw, maar deze is in de 17de eeuw geheel ommetseld.

Van de tien middeleeuwse kerken dateren er zeven uit de 15de of 16de eeuw. Dat betekent dat ze in de plaats gekomen zijn van een oudere voorganger, want van bijna alle parochies is bekend dat ze veel ouder zijn. De meeste worden al genoemd op een lijst uit de 13de eeuw.⁷ De kerk in Duurswoude werd in de 15de eeuw gebouwd met oude kloostermoppen, waarschijnlijk afkomstig van een 13de-eeuwse voorganger. Ook de kerk in Nieuweschoot werd met oud materiaal opgetrokken, waarbij het niet zeker is of dat in de 15de of 17de eeuw gebeurde. Tijdens de restauratie van de kerk in Nijeholtpade in 2010 bleek dat deze in de plaats is gekomen van een houten voorganger.⁸ Dat gebeurde rond 1500.

EENHEID IN HET TOTAALBEELD

Van de kerken uit de late middeleeuwen hebben er zes een grote uniformiteit in het totaalbeeld. De zijmuren zijn verdeeld in vakken ('traveeën') die gescheiden worden door steunberen. Duurswoude, Katlijk en Nijeholtpade hebben zes vakken, Oldeholtpade en Ter Idzard zeven. In Ter Idzard zijn de westelijke twee later afgebroken.⁹ In elk vak is een breed venster aangebracht. Alle hebben in het westelijke deel een ingang aan de noord- en de zuidzijde. Bij de kerken met zes vakken zit de ingang in het tweede vak uit het westen, bij die met zeven vakken in het derde vak. Wat Ter Idzard betreft is dit na te gaan op een tekening uit 1723. Bij alle kerken zijn de oude ingangen gedicht en ze hebben nu een ingang in het westelijke vak of de westgevel. Alle hebben een driezijdige koorsluiting. Dit totaalbeeld zien we ook bij de kerk in Appelscha die in 1903 is afgebroken. Geen van de kerken heeft een stenen gewelf, maar alle hebben balken met een houten plafond. We zien hier een groep middeleeuwse kerken die in hun eenvoud een zekere charme vertonen. Afwijkend van de grote gotische kerken in het noorden van Friesland, maar daardoor mede kenmerkend voor de streek waarin ze staan: gebouwd met smalle beurs.

De kerk in Nieuweschoot wijkt in meer dan één opzicht van dit beeld. Hier zijn de muren niet ingedeeld in vakken en zien we dus geen steunberen, met uitzondering van de hoeken. De ingang zit hier in de westmuur en niet in de zijmuren. Dit kan wijzen op een bouw eerder in de 17de dan de 15de of 16de eeuw.

7 T.H. Oosterwijk, *De vrije natie der Stellingwerfen*, Assen 1952, p. 36-52. M.H. de Vries, *De historie van West-Stellingwerf*, Wolvega 1978, p. 38-43.

8 *Leeuwarder Courant*, 21 juni 2010.

9 R. Steensma, 'De kerk in Ter Idzard: 'grafkapel' van de Van Idzard's', in *Alde Fryske Tsjerken* 1 (2010), p. 5-9.

Ureterp, deel van de zuidmuur, 13de eeuw

Katlijk, ca. 1525, vensters 18de eeuw

Appelscha, kerk kort voor de afbraak in 1903. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

Duurswoude, 15de eeuw

Oldeholtspade, kerk 1545, toren 1608

Op de oude foto van de kerk van Appelscha zien we boven de ingang aan de zuidzijde een nisje in de muur. Hier stond ongetwijfeld in de katholieke tijd het beeldje van een heilige. Een dergelijk beeldnisje is ook te zien op de tekening van Ter Idzard uit 1723. Mogelijk was dit ook het geval in Katlijk, Nijeholtspade en Oldeholtspade, maar daar ging het oude muurwerk verloren door het inbreken van een groot venster. In Duurswoude zat geen beeldnis.

KLOKKENSTOEL OF TOREN

Als het budget bij de bouw van de kerk beperkt was, zag men vaak af van de bouw van een toren. In Katlijk en Nieuweschot is nooit een toren gebouwd en hangt de klok in een klokkenstoel. Tot 1785 was dat ook het geval in Duurswoude en tot 1903 in Ter Idzard. Pas toen was daar geld beschikbaar voor de bouw van een dakruiter op de westgevel, of een eenvoudige toren (Ter Idzard).

In Nijeholtspade zat men wat ruimer bij kas, want de toren die hier staat werd waarschijnlijk tegelijk met de kerk gebouwd in het begin van de 16de eeuw. In Oldeholtspade heeft men in fasen gewerkt. De kerk verrees in 1545 terwijl de toren dateert uit 1608. Het is een

forse, ongelede toren met een ingesnoerde naaldspits en aan de zuidzijde een uitgebouwde trapruimte. Het is de grootste middeleeuwse toren in Zuidoost-Friesland. Met de kerk mag het geheel in Oldeholtspade wel de 'kathedraal' van de Stellingwerven genoemd worden. In het bouwjaar 1608 werd ook in Oldeberkoop een nieuwe toren gebouwd, ter vervanging van de toren die in 1585 was ingestort. Kennelijk wilde Oldeholtspade niet achterblijven bij Oldeberkoop. Of was het andersom?

Opmerkelijk is de situatie in Ureterp. Hier staat een zadeldaktoren die tegelijk met de kerk gebouwd werd in de 13de eeuw. Bijzonder boeiend is het geheel van nissen, doorgang en vensters op de begane grond. De westmuur van de toren toont een rondboognis aan weerszijden van de spitsbogige ingang. De benedenruimte van de toren heeft aan drie zijden een diepe nis onder een segmentboog met aan het einde smalle vensters. Een sfeervol middeleeuws geheel. Hier staat op het kerkhof een dubbele klokkenstoel die oorspronkelijk gebouwd werd in 1766. Volgens overlevering zou men voordien geen klokken hebben gehad, maar dat is niet erg waarschijnlijk.¹⁰ Mogelijk hing er toen al een klok in de toren.

AFWIJKEND BEELD IN OLTERTERP

Nog niet genoemd is de gotische kerk in Olterterp. Hij wijkt in meer dan een opzicht af van het gebruikelijke beeld. De zijmuren zijn niet ingedeeld in vakken, maar zijn beide kaarsrecht. Het koor is niet driezijdig gesloten, maar recht. In plaats van brede rondboogvensters vinden we hier smalle spitsboogvensters, dit afgezien van een breder venster uit later tijd. De toren dateert hier uit 1744 en verving waarschijnlijk een klokkenstoel.

In de toren hangt een klok uit 1414. Op grond van dit gegeven acht Elzinga het waarschijnlijk dat de kerk even na 1400 gebouwd is.¹¹ Vooral gelet op de smalle spitsboogvensters lijkt deze datering de meest juiste en niet die van Karstkarel, die van bouw omstreeks 1500 spreekt.¹² Olterterp behoort weliswaar met de gemeente Opsterland formeel tot Zevenwouden, maar ligt al ver van de eenvoudige kerken in de Stellingwerven en Schoterland.

SAMENVATTING

Wat de middeleeuwse kerkbouw in Friesland betreft, wijkt de zuidoosthoek af van het totaalbeeld. Hier zijn veel meer kerken afgebroken dan elders. Wat bewaard bleef, kenmerkt zich vooral door eenvoudige laatgotische bouw. Uitzonderingen zijn de romaanse kerk van Oldeberkoop en de gotische kerk van Olterterp. Het beeld van de relatieve armoede in de streek wordt onderstreept door de klokkenstoelen als alternatief voor torens. Samen vormen ze een karakteristiek kenmerk van dit gebied, met name van de Stellingwerven.

¹⁰ S.J. van der Molen, *De klokkestoelen van het Noordererf*, Zutphen 1978, p. 49.

¹¹ G. Elzinga, 'Een romantische aanwinst: Olterterp', in *Keppelstok* 52 (1996), p. 29.

¹² P. Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken. Van Harlingen tot Wilhelmsbaven*, Leeuwarden 2007, p. 231.

Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, r.steensma@kpnplanet.nl) maakt studie van oude kerken, in het bijzonder van die in Friesland en Groningen

Foto's: R. Steensma tenzij anders vermeld

Hegebeintum, kerk met 16 rouwborden

Frieslands rijkdom aan rouwborden

Heren in plaats van heiligen

In de tijd voor de Reformatie waren in de Friese kerken veel afbeeldingen van heiligen te zien. Die zijn in 1580 verdwenen. Daarna kwamen in de 17de en 18de eeuw in veel kerken rouwborden te hangen. Met opschriften en familiewapens herinnerden zij aan belangrijke lieden. De heiligen waren vervangen door heren.

Van der Meer schat dat er aan het einde van de 18de eeuw in Friesland meer dan tweeduizend borden in de kerken hingen.¹ Na de komst van de Franse troepen in 1795 veranderde dat. Op last van de Bataafse Republiek werden deze 'hatelijke overblijfsels van de ongelijkheid en hoogmoed der voorige tijden' verwijderd. Het overgrote deel ging verloren, een klein aantal bleef bewaard. Meestal doordat ze opgeborgen waren op de bijbehorende state, zoals Bcslinga State in Friens en Harsta State in Hegebeintum.

Een onderzoek van de redactie heeft bijgaande lijst van kerken met borden opgeleverd. Het betreft 133 borden in 29 kerken. Let wel: dit is een voorlopige lijst. Het is mogelijk dat een enkel rouwbord aan onze aandacht is ontsnapt en nog toegevoegd moet worden. Een tweede kanttekening: het gaat hier om de borden die nog in de kerken hangen. Ook op andere plaatsen in Friesland zijn nog rouwborden te vinden. Vooral in musea, zoals het Fries Museum in Leeuwarden, het Scheepvaartmuseum in Sneek en Fogelsangstate in Veenklooster. Daarnaast zijn er borden in privébezit, zoals op Epemastate in Ysbrechtum. Waarschijnlijk

ROUWBORDEN IN FRIESE KERKEN

Aldtsjerk	2	Makkum	2
Augsbuurt	2	Oentsjerk	6
Buitenpost	10	Olterterp	5
Dantumawâld	2	Oudega (Sm.)	11
Easterlittens	2	Oudwoude	8
Ee	9	Raerd (Boarn.)	3
Friens	13	Readtsjerk	2
Goutum	1	Vrouwenparochie	1
Gytsjerk	3	Wolvega	1
Hallum	5	Wommels	9
Hegebeintum	16	Workum	2
Idaerd	4	Wurdum	2
Jouswier	3	Ysbrechtum	2
Kimswerd	1	Zweins	5
Kollum	1		
		Totaal	133

ligt het totaal aan borden dat in Friesland bewaard is gebleven rond de 150.

Twee deskundigen hebben op ons verzoek een kort artikel geschreven over een aspect van de rouwborden. Kees Kuiken beschrijft aan de hand van twee borden in Friens de heraldische opbouw van de familiewapens. Harm Stevens geeft een analyse van de 'vechtwapens' op borden in Buitenpost en Oentsjerk. Beide artikelen zijn bedoeld als aanzet tot verder onderzoek.

Redactie Alde Fryske Tsjerken

¹ D.J. van der Meer, 'Rouwborden' in: S. ten Hoeve, G.P. Karstkarel en R. Steensma (red.), *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, Baarn 1985, p. 139-143.

HARM STEVENS

Krijgsattributen op rouwborden

Op de rouwborden (ofwel grafborden) in de Friese kerken is allerlei symboliek te zien. Dat zijn vooral heraldische wapens en verwijzingen naar de sterfelijkheid. Op een aantal borden treffen we krijgsattributen aan. Het zijn herinneringen aan mannen die een belangrijke rol in het leger speelden en dat graag aan het nageslacht lieten weten. Hieronder twee uitgewerkte voorbeelden.

JONKHEER FEYO VAN HIEMSTRA (OVERLEDEN 1748)

Het eigenlijke grafbord, geheel in de stijl van het rococo, is omgeven door houtsnijwerk in de vorm van vooral rocailles (schelpmotieven) en een reeks krijgsattributen. Die krijgsattributen vormen samen een trofee. De traditionele onderdelen van een krijgstrofee (het op de vijand veroverde oorlogsmaterieel dat ten teken van de overwinning voor het oog van het eigen volk tentoongesteld werd) zijn ook hier aanwezig. Te weten: een viertal

Oentsjerk, detail rouwbord Feyo van Hiemstra

Oentsjerk, rouwbord Feyo van Hiemstra († 1748)

vaandels, trommen en kanonnen. De vaandels tonen in dit geval overigens niet het wapen van de vijand, maar juist het wapen van Oranje-Nassau, dat van de prins-stadhouder, onder wie Van Hiemstra diende.

Juist de verovering van vaandels en trommen was op het slagveld vaak van doorslaggevend belang. Zonder deze in de chaos van de strijd zo belangrijke signaalinstrumenten raakte de tegenstander verlamd. Maar de trofee op dit wapenbord moet natuurlijk niet in de oorspronkelijke betekenis van overwinningsteken worden gezien, maar als toepasselijk versieringsmotief op het grafmonument voor een hoge militaire officier.

Kijken wij nog wat nauwgezet naar de wapens, dan zien wij onderaan van twee kanonnen de tromp, dat wil zeggen het met zogenaamde halsbanden versierde uiteinde van de loop. Rechts van de rechterloop is een witte wisser te zien: een gereedschap waarmee na het afvuren van de kanonskogel de ziel (het binnenste) van de loop werd schoongemaakt. Dit gebeurde om achtergebleven gloeiende kruitresten te verwijderen. De aanwezigheid van zulke resten bracht het risico met zich mee dat de volgende lading vroegtijdig zou ontploffen. Die lading, een kardoes met een afgemaste hoeveelheid kruit en een massief ijzeren kanonskogel, werd van voren in de loop gebracht met een kruitlepel. De nabootsing van een dergelijk gereedschap is te zien nabij de kanonnen met affuiten, aan weerszijden van het bord. Het bruin geverfde onderdeel stelt vermoedelijk een kruitthoorn voor.

Opmerkelijk zijn de twee ruiterslansen die schuin omhoog uit het grafbord naar voren steken. De lans behoorde al sinds het einde van de 16de eeuw niet meer tot de militaire uitrusting van ruiters (hoewel het in de Napoleontische tijd een *comeback* maakte). De associatie van dit archaïsche wapen met de aloude ridderlijke strijdwijze was voor de 18de-eeuwse edelman altijd nog aantrekkelijk. De lans in de vorm op dit grafbord was overigens nog wel bij de cavalerie in gebruik als stok voor een standaard of guidon (een klein eskadronsvaan). De cannelures (groeven) over de lengte maakten de stok lichter en steviger.

Centraal bovenaan het grafbord treffen wij de meest persoonlijke krigsattributen van de overledene: een linker wapenhandschoen omvat het gevest van een degen van het type dat gedragen werd door officieren, een zogenaamde sierdegen. Het degengevest heeft boven aan een knop een vuistbeugel die achter overgaat in een achterpareerstang met een spatelvormig, neerwaarts gebogen uiteinde. Daaronder zijn twee vingerbeugels. Wat aan deze nabootsing ontbreekt, is de stootplaat die normalerwijze het onderste deel van het gevest van dit soort sierdegens vormt.

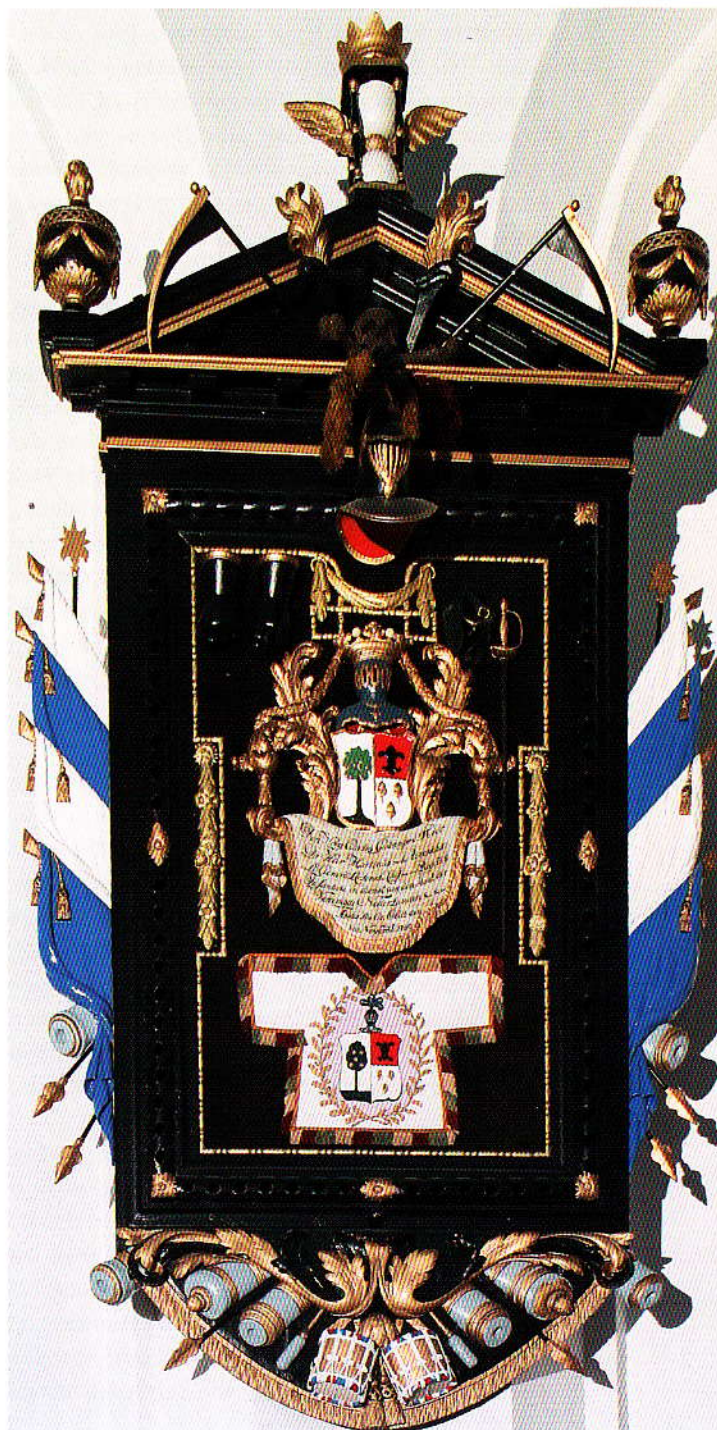
Aan de achterste vingerbeugel hangt een paar ruitersporen, traditionele attributen van de ridderstand. Aan de beugels van de sporen zijn met gespen lederen riemen bevestigd. Het lijkt erop dat de sporen origineel zijn. Mogelijk zijn ze bij leven nog daadwerkelijk gedragen door Jonkheer Van Hiemstra.

MARTINUS VAN ACRONIUS (OVERLEDEN 1780)

Ook dit rouwbord, uitgevoerd in Lodewijk XVI-stijl, is omgeven door een trofee van krigsattributen: kanonslopen, opnieuw laadgereedschappen en een stel trommen. Aan weerszijden een reeks van vier boven elkaar gerangschikte vaandels, afwisselend wit en blauw. Boven de vaandels steekt een eigenaardig soort stokwapen uit. De kop hiervan is goudkleurig: het lijkt een gedegeneerde vorm te zijn van een zogenaamde esponton, een stokwapen dat bij de infanterie gold als rangonderscheidingsteken van de kapitein. Linksboven in het bord bevindt zich een paar wapenhandschoenen. Rechts een enkel ruiterspoor met riemen. Tenslotte is nog een officiersdegen te zien van het type dat ook op het grafbord van Jonkheer Van Hiemstra staat. Het gevest van dit exemplaar is wel voorzien van een stootplaat.

Oentsjerk, detail rouwbord Feyo van Hiemstra

Buitenpost, rouwbord voor Martinus van Acronius († 1780)

Kwartetten met kwartieren

Twee wapenborden in de kerk van Friens

Wapens waren in de middeleeuwen de kentekens waaraan ridders elkaar op het slagveld of toernooiveld herkenden. Handig wanneer je door alle harnassen en vizieren geen gezichten kon onderscheiden. Na de middeleeuwen maakten ridders in harnassen plaats voor huursoldaten in uniformen. Maar veel 'ridderlijke' families bleven hun van vader op zoon overgeleverde wapens voeren: in en op hun deftige huizen – en niet te vergeten op hun familiegraven in of bij de kerken.

Heel rijke heren lieten zich soms levensgroot op hun graf portretteren. De Dekama-grafsteen op de Oldehove te Leeuwarden is een bekend voorbeeld.¹ Maar grafstenen hebben hun beperkingen. Kleur is een wezenlijk bestanddeel van familiewapens. Op een zerk in de kerkvloer slijt die kleur er snel af. Daarom lieten voorname families vaak kleurige rouw- of wapenborden maken om de herinnering aan de overledene (en liefst ook zijn voorouders) levend te houden. Zulke rouwborden dus zijn een vorm van memoriecultuur. Wie ernaar kijkt, kan soms de hele stamboom van de familie aflezen. We zullen hier de beeldtaal beschrijven van twee wapenborden in de kerk van Friens.

WAPENBORD A

In het midden ziet u een schild met het wapen van de adellijke Van Sytzama's. Dat deze familie van adel is, valt overigens niet aan het wapen te zien. Ook burgerlijke families mogen in Nederland wapens, ridderhelmen, helmtekens (hier een eenhoorn), schildhouders (hier twee eenhoorns) of een kroontje (hier op de helm, een zogenaamde helmkroon) voeren. Strikt genomen is het helmkroontje op dit wapenbord trouwens een grietenijkroon. Dat is toepasselijk, want enkele Van Sytzama's zijn vroeger grietman (later de burgemeester) geweest.

De kleuren van dit wapen (en van de andere afgebeelde wapens) komen misschien wat fleurig over voor een rouwbord. Maar in de wapenkunde ('heraldiek') gelden nu eenmaal vaste regels voor kleurgebruik en kleurcontrast. Een wapen moest vroeger op het slagveld opvallen. Daarom worden ook nu nog bij voorkeur de primaire kleuren rood, blauw en zwart en de metalen goud en zilver gebruikt. Daarbij geldt: liefst geen metaal op metaal en geen kleur op kleur.

A. Friens, rouwbord voor Fecco Dominicus van Sytzama (1693-1755)

Het hoofdwapen op dit rouwbord houdt zich keurig aan deze regels. We zien op een blauw schild een gouden klavertje, boven en beneden vergezeld van een zilveren roos. Er zijn wapenkundigen die hierin allerlei oeroude symboliek willen zien. Aannemelijker is dat vooral de herkenbaarheid en de exclusiviteit van het wapenbeeld (het blazoen) de doorslag gaf. Iedereen met verstand van Friese wapens herkent hier het wapen van een Van Sytzama.

De 64 kleine wapens aan weerszijden van dit hoofdwapen zijn van de voorouders van het hier gememoreerde lid van de familie: jonker Fecco Dominicus van Sytzama (1693-1755). Op rouwborden, en ook op sommige grafstenen, is het de gewoonte om de familiewapens van de voorouders van vaderszijde links te tonen en die van moederszijde rechts. Familiewapens vererven van vader op zoon. Het wapen van jonker Fecco's vader is dus hetzelfde als dat van de grootvader, overgrootvader enzovoorts van vaderszijde. Het wordt daarom op het bord maar eenmaal getoond: hier in de uiterste linkerbovenhoek van de kwartierstaat. U kunt zelf zien dat dit wapen van vader Van Sytzama precies hetzelfde is als het hoofdwapen. Jonker Fecco's moeder stamde uit de (Overijsselse) familie Blankvoort. Haar familiewapen staat hier in de

¹ Afgebeeld in *Keppelstok* 76 (2008) p. 5.

B. Friens, rouwbord voor Frouk Juliana Geertruid van Sytzama (1695-1721)

linkerbovenhoek van de rechter kolom: in zilver een zwarte klimmende leeuw.

Hoe kwam de familie aan al deze wapenkundige kennis? De vader van jonker Fecco was begonnen met het uitzoeken van de stamboom. Fecco's oudste broer Pyrrhus Wilhelmus (1688-1730) heeft dit onderzoek voltooid. Ook hun rouw- of wapenborden hangen in de kerk van Friens. Al deze borden vertonen gelijke reeksen wapens van grootouders, overgrootouders, betovergrootouders enzovoorts van de gememoreerde Van Sytzama's. We geven hiervan in tabel 1 (een zogeheten kwartierstaat) een overzicht. U kunt daarmee zelf ook gaan 'kwartetten', ofwel uitpuzzelen waar de wapens van deze voorouders (de kwartierwapens) op het rouwbord van jonker Fecco zijn afgebeeld. Alle familienamen zijn er namelijk bij geschilderd. De hier gememoreerde Fecco Dominicus van Sytzama is volgens het bord gestorven (*obiit*) te Grave op 22 april 1755 als kolonel der infanterie in het Staatse leger. Vandaar de militaire vaandels en trommels aan weerszijden van de kwartierwapens.

WAPENBORD B

Het tweede wapenbord memoreert freule Frouk Juliana Geertruid van Sytzama (1695-1721), een jonggestorven

zuster van Fecco Dominicus en Pyrrhus Wilhelmus. Je zou hier dus weer dezelfde wapenreeks verwachten als op het rouwbord voor jonker Fecco. Toch is het wapenbeeld op dit bord heel anders. Ook het hoofdwapen van de freule zelf wijkt sterk af van dat van haar broers. Gelukkig is dit alles niet zo raadselachtig als het lijkt.

We beginnen bij het ronde hoofdwapen. Een rond of ruitvormig wapenschild hoort bij een vrouwelijke wapenvoerder. In het 'schildhart' van dit wapen zien we een klein wapen Van Sytzama (freule Frouk zelf) en daaromheen de familiewapens van haar vier grootouders: Van Sytzama, Blankvoort (de zwarte leeuw nu met een gouden kroontje), Jeltinga (hier geschreven als Jeltcama) en Van Hemert. De Jeltinga's voerden in goud een tweekoppige zwarte adelaar met in de snavel van beide koppen een groen klaverblad, de Van Hemerts in goud drie zwarte leeuwenkoppen met uitgestoken rode tongen. Eigenlijk toont dit bijzondere wapen met zijn hartschild en vier 'kwartieren' dus zelf al een beknopte kwartierstaat van freule Frouk.

De zestien wapens rondom het hoofdwapen vormen een meer uitgebreide kwartierstaat (zie daarvoor weer tabel 1). De wapens van pake en beppe Van Sytzama-Van Jeltinga staan linksonder, die van opa en oma Blankvoort-Van Hemert rechtsboven. Vrijwel alle familiewapens van Frouks voorouders van moederszijde zijn boven haar hoofdwapen afgebeeld, die van vaderszijde cronder. Je zou er bijna een feministisch trekje *avant la lettre* in zien.

Het wapenbord van Frouks vijf jaar later gestorven zusje Anna Jacoba Harmina van Sytzama (1697-1726) vertoont wel weer de 'gewone' opmaak: vaderszijde links, moederszijde rechts, dus net zoals op de wapenborden van haar broers.

BESLUIT

Zojuist hadden we het over bijna alle familiewapens. Er zitten namelijk een paar foutjes in deze kleurrijke stambomen. Zo zoekt u in de kwartierstaat tevergeefs de familienaam (Van) Schroyestein, die wel op de borden staat. Andersom staat daarop geen familiewapen voor Geertruid Lucsse, de enige bekende vrouw van de Deventer burgemeester Johan (I) van Hemert.² De moeder van voorvader Willem (II) Blankvoort heette bovendien geen Clant, zoals uit de borden zou volgen, maar Van den Ruitenberg.³ Vergissing of opzet?

Op achttiende-eeuwse wapenborden werden historische feiten wel vaker aangepast.⁴ Voor de standbewuste Van Sytzama's was het een erezaak dat al hun voorouders van adel waren.⁵ In het geval Clant/Van den Ruitenberg hebben zij twee vrouwen van Steven

2 J. van Doorninck, *Geslachtkundige aantekeningen ten aanzien van de gecommiteerden ten landdage van Overijssel, sedert 1610-1794*, Deventer 1871, p. 424; *De Nederlandsche Leeuw* 64, 1947, kolom 71.

3 A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De Havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen a/d Rijn 2005, p. 116.

4 K. Kuiken, 'Herinnering en heraldiek: het beeld en de bronnen', *Genealogie* 16 (2010) p. 65.

5 D.J. van der Meer, *Friens en de Van Sytzama's*, Alphen a/d Rijn 1994, p. 16.

Blankvoort verwisseld. Wat telde, was dat de Blankvoorts in Overijssel tot de ridderadel behoorden. De burgerfamilie Van Hemert heeft echter nooit toegang tot de Overijsselse ridderschap gehad.⁶ Evenals de Luesses waren zij gezeten burgers van Deventer, maar geen erkende

edelen. Volgens de zerk van Johan (I) van Hemert († 1634) was diens moeder wel een Van Schroyestein.⁷ In Friens neemt haar wapen daarom de plaats in van de 'gewone' burgervrouw Geertruid Luesse.⁸

TABEL 1 STAMBOOM ('KWARTIERSTAAT') VAN FECCO EN FROUK VAN SYTZAMA

Douwe Sytzama x Jets Beslinga Andries Sytzama	Christoffel Arendsma x Margriet van Loo Johanna x Arendsma Pier van Sytzama Pico Galenus van Sytzama	Gatse Jeltinga x Jeltje v. Aysma Fecco Jeltinga x Wyckel Pier van Sytzama x Juliana Jeltinga Pico Galenus van Sytzama	Pyke v. Wyckel x Bauk v. Bootsma Tjemk v. Jeltinga x Wyckel x 1687 Fecco Dominicus van Sytzama (1693-1755) Frouk Juliana Geertruid van Sytzama (1695-1721)	Steven Blankvoort x (1e) Mette v/d Ruitenber Willem (I) Blankvoort x Clant Willem (II) Blankvoort x Aleid Geertruid van Hemert Johanna Judith van Blankvoort Johanna Judith van Blankvoort	Allard Clant x Geertruid v. Doornik Johanna x Clant Aleid Geertruid van Hemert Johanna Judith van Blankvoort	Johan (I) v. Hemert x Geertruid Luessse Johan (II) v. Hemert x Coenders Aleid Geertruid van Hemert Johanna Judith van Blankvoort	Albert Coenders x Aleid de Goyer Judith x Coenders Aleid Geertruid van Hemert Johanna Judith van Blankvoort
--	---	--	--	---	---	---	--

TABEL 2

Kwartieren van:

- 1a. Wilhelmus van Sytzama (1688-1730)*
- 1b. Jan Andries van Sytzama (1690-1768)
- 1c. Fecco Dominicus van Sytzama (1693-1755)*
- 1d. Frouk Juliana Gertruid van Sytzama (1695-1721)*
- 1e. Anna Jacoba Harmina van Sytzama (1697-1726)*

Ouders:

2. Pico Galenus van Sytzama, tr. 1687 3. Johanna Judith van Blankvoort.

Grootouders:

4. Pier van Sytzama, tr. (2e) 1653 5. Juliana van Jeltinga.
6. Willem Blankvoort, tr. 1663 7. Aleida Geertruid van Hemert.

Overgrootouders:

8. Andries van Sytzama, tr. 1617 9. Johanna van Arendsma.
10. Dr. Fecco van Jeltinga, tr. 1627 11. Tjemk van Wyckel.
12. Willem Blankvoort, tr. 1613 13. Johanna Clant.
14. Johan van Hemert, tr. 15. Judith Coenders.

Betovergrootouders:

16. Douwe Sytzama, tr. 1573 17. Jets Beslinga.
18. Dr. Christoffel van Arendsma, tr. 19. Margaretha van Loo.
20. Gatse Wybes Jeltinga, tr. 1610 21. Jeltje Doekes van Aysma.
22. Pycke van Wyckel, † 1636, tr. 23. Bauk Epes van Bootsma.
24. Steven Blankvoort, † 1620, tr. (1e) 25. Mette van den Ruitenber.
26. Allard Clant, † 1620, tr. 27. Geertruid van Doornik.
28. Johan van Hemert, † 1637, tr. 29. Geertruid Luesse.

*) Van de met * gemerkte Van Sytzama's is een wapenbord in de kerk te zien

6 Gevers en Mensema, *Salland*, p. 114, 373.

7 P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in [...] Overijssel* (Utrecht 1925) p. 84-85 nr. 195 (Deventer), p. 116 (Heemse).

8 De schrijver dankt de heer A.J. Gevers Mensema te Zwolle voor zijn vriendelijke en collegiale ondersteuning.

Dr. Kees Kuiken (www.prosopo.nl) is godsdiensthistoricus en sinoloog en werkt vanuit Haren (Gr.) als zelfstandig onderzoeker en vertaler. Voor Alde Fryske Tsjerken publiceerde hij over Dokkum in de elfde eeuw en over negentiende-eeuwse elitegrafcultuur in Friesland.

Tijdens de restauratie van de Groate Kerk te Sint Jacobiparochie bleek de lantaarn in slechte staat. Al het lood moest vervangen worden, en grote delen van het hout. Foto: Willem de Graaf

Stichtingnieuws

Van het bestuur

EEN JAAR VOL FESTIVITEITEN

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft een bijzonder jaar achter de rug, waarin uitvoerig is stilgestaan bij het veertigjarige bestaan. De jubileumexpositie van schilderijen van kerkinterieurs van Douwe Elias en Henk Helmantel trok in de zomermaanden maar liefst 3485 bezoekers naar Museum Martena in Franeker. Dat waren er enkele honderden meer dan in dezelfde periode vorig jaar.

Een ander hoogtepunt vormde de feestavond op 9 september in de Willibrorduskerk te Holwerd, waarbij zo'n tweehonderd vrijwilligers uit alle geledingen van de stichting en relaties van het bestuur aanwezig waren. Het bestuur kijkt met grote voldoening terug op alle jubileumactiviteiten, waarmee de Stichting zich op een positieve manier in al haar facetten in de kijker heeft gespeeld.

De lijst met jubileumactiviteiten is lang. Zo werd in het voorjaar met het Fries Museum samengewerkt om donateurs en belangstellenden een zilverexcursie aan te kunnen bieden. Organist Theo Jellema verzorgde eind augustus een bijzondere orgelexcursie langs vijf kerken van de stichting in Noordwest-Friesland. Voor de donateurs van het eerste uur was er op zaterdag 11 september een speciale jubileumexcursie naar het pas gerestaureerde kerkje van Ter Idzard. Bezoekers van de najaarsexcursie op zaterdag 2 oktober werden in de kerken van Foudgum, Hantumhuizen en Jouswier verwelkomd met gratis koffie en oranjekoek, voor de gelegenheid feestelijk versierd met het jubileumlogo van de stichting. Op die dag werd tevens het cadeau overhandigd dat de excursiecommissie beschikbaar heeft gesteld aan alle Plaatselijke Commissies: een vlag met het

logo van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Met behulp van de nieuwe vlag kunnen de Plaatselijke Commissies laten zien wanneer hun kerk geopend is.

In juni verscheen het eerste nummer van ons volledig vernieuwde donateurorgaan dat voortaan onder de titel "Alde Fryske Tsjerken" door het leven gaat. Het nieuwe blad leverde veel complimenten en andere blijken van waardering op.

TELEVISIEDOCUMENTAIRES

Ook de vierdelige televisiedocumentaire "Alde Fryske Tsjerken", die in september en oktober werd uitgezonden door Omrop Fryslân, leverde een palet aan positieve reacties op. Veel televisiekijkers bezochten de vernieuwde website van de Stichting, en verschillende mensen meldten zich aan als donateur. Wie de televisiedocumentaire nog eens wil terugzien, kan de DVD bestellen (zie voor meer informatie de bijgevoegde folder).

De donateurwervingscampagne die op 31 oktober 2009 werd begonnen onder de leuze "Koop Vitamine K+ – Houd uw dorp en kerk gezond", ging in het jubileumjaar

'High tea' tijdens de jubileumexcursie voor trouwe donateurs in Ter Idzard. Foto: Lenus van der Broek

Gedeputeerde Jannewietske de Vries overhandigt voorzitter Jan Kersbergen het jubileumcadeau van de provincie: een cheque ter waarde van 7500 euro. Foto: Marchje Andringa

volop door. Binnen twaalf maanden werden ruim 600 nieuwe donateurs ingeschreven, royaal meer dan het natuurlijke verloop van 200 tot 300 per jaar. Medio oktober 2010 stond de teller op 3668 donateurs. Dat zijn er netto 370 meer dan bij de start van de campagne.

Het bestuur wil van de gelegenheid gebruik maken om alle vrijwilligers en medewerkers te bedanken die de vele activiteiten in het kader van de jubileumviering mede mogelijk hebben gemaakt. Ook een woord van dank voor de cultuurfondsen die geholpen hebben om onze droom van een televisieserie over de Friese kerken waar te maken. En tenslotte een welgemeende dankzegging aan alle organisaties, musea, schilders en artiesten met wie de Stichting het afgelopen jaar bij allerlei activiteiten heeft mogen samenwerken.

JAARREKENING 2009

De jaarrekening van Stichting Alde Fryske Tsjerken werd gecontroleerd door de heer drs. J. de Groot RA MPA van Verstegen accountants en adviseurs te Dordrecht in collegiale samenwerking met Accountantskantoor Epema uit Leeuwarden. Er werd een accountantsverklaring afgegeven, waarin is opgenomen dat de jaarrekening een getrouw beeld geeft van het vermogen per 31 december 2009 en het resultaat over 2009.

Voor de "Restauratie NH kerk te Ter Idzard" werd in 2010 een aparte accountantsverklaring afgegeven ten behoeve van Nationaal Restauratiefonds, provincie Fryslân, gemeente Weststellingwerf en overige subsidieverstrekken. De werkelijke kosten van de restauratie

en de eigen bijdrage hierin van de stichting bedroegen respectievelijk € 593.630 en € 7.340.

In het verslagjaar 2009 werd een bescheiden positief resultaat van € 1.806 behaald. De voor de restauraties ontvangen subsidies worden in de jaarrekening in mindering gebracht op de kosten waarvoor de bijdragen zijn ontvangen. Het resultaat werd vooral gunstig beïnvloed door een tijdelijke verhoging van de budgetsubsidie van de provincie Fryslân met € 80.000, waarmee de personeels- en bureaunkosten nagenoeg geheel werden gedekt.

In 2009 is besloten een egalisatiebuffer in een zogenaamd stipefûns aan te houden. De belangrijkste reden daarvoor is dat zo de continuïteit van de Stichting Alde Fryske Tsjerken niet in gevaar komt. In financieel gunstige jaren als gevolg van hogere giften, schenkingen, enzovoorts wordt deze buffer versterkt. In financieel magere jaren kunnen gelden vanuit het stipefûns in de exploitatie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken worden "gepompt". Hierdoor zal het resultaat door de jaren heen een redelijk constant verloop kennen.

De belangrijkste posten in de staat van baten en lasten zijn: "donaties" € 78.200 (toename € 7.863), "subsidies en giften" € 219.503 (afname € 10.074), "opbrengst beleggingen" € 6.722 (afname € 4.813) en "personeels- en bureaunkosten" € 238.057 (toename € 26.727). De overige kosten bedroegen € 89.575 (toename € 20.274).

SCHENKINGEN EN LEGATEN

De Stichting ontvangt regelmatig schenkingen en legaten. Deze worden ieder jaar in het juninumnummer gepu-

bliccerd, tezamen met alle giften van € 500 of meer. Bijzondere giften kwamen in het afgelopen jaar onder meer van een groepje Leeuwarder ondernemers die een chic Fries overhemd lieten maken "om in deze economisch barre tijden een positief geluid te laten horen". Het eerste exemplaar werd in ontvangst genomen door burgemeester Ferd Crone van Leeuwarden. Een deel van de opbrengst (www.fryskeshirt.nl) was bestemd voor de oude Friese kerken. In mei werd er een bedrag van € 1000 gestort op de rekening van de Stichting.

Een andere actie ten gunste van de Stichting werd vanaf oktober gevoerd door fotograaf Gert Gort en tekstschrijfster Wia van Gelderen. Zij vervaardigden in eigen beheer een "Friese kerken scheurkalender" die onder meer via internet (www.friesekerkenkalender.nl) aan de man gebracht wordt. De Stichting ontvangt van elk verkocht exemplaar € 2 voor het restauratiefonds.

De Stichting Alde Fryske Tsjerken is enkele jaren geleden door de fiscus aangewezen als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI). De status heeft als voordeel dat schenkingen aan de Stichting zijn vrijgesteld van belastingen (schenkingsrecht). Voor een nalatenschap is de Stichting ook geen successierechten verschuldigd. Meer informatie over schenkingen en legaten is te vinden op de website van de stichting (www.aldefrysketsjerken.nl) en in de nieuwe legatenfolder die u bij dit blad aantreft.

Van de Emmakade

RESTAURATIE SINT JACOBIPAROCHIE

De restauratie van de Groate Kerk te Sint Jacobiparochie is voorspoedig verlopen. Eigenlijk waren er maar twee tegenvallers. De eerste zat onder de vloer. Wie de kerk vóór de restauratie bezocht, kon soms het gevoel hebben dat de vloer wat deinde. Toen de planken verwijderd waren, werd de oorzaak duidelijk. Onder de vloer liggen dwarsbalken die steunen op stenen muurtjes in de lengterichting van de kerkzaal. Zowel de dwarsbalken zelf als de stenen muurtjes waarop de

Onder de vloer van de Groate Kerk kwam de grafsteen van kapitein Rabi van Wezel uit 1807 te voorschijn. Foto: Willem de Graaf

De kerkenscheurkalender. Foto: Johan de Schiffart

balken rusten, waren in een bijzonder slechte conditie. Besloten is om de muurtjes opnieuw op te metselen en grote delen van de houten vloer te vervangen. De tweede tegenvaller zat in de lantaarn, waarin veel houten onderdelen waren aangetast en waar tevens al het lood vervangen moest worden.

Tijdens de werkzaamheden zijn waarnemingen gedaan door het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy en is er genealogisch onderzoek verricht naar de grafstenen die bloot kwamen te liggen. Het bijzonderste is de grafsteen die werd teruggevonden van de kapitein van het schip De Noodweer, dat in de nacht van 30 september op 1 oktober 1807 voor de Bildtse kust verging. Het schip lag voor anker bij de Abt, een ondiepe plek in de Waddenzee, om smokkelhandel met Engeland te voorkomen. De volledige bemanning kwam om. De meeste opvarenden spoelden aan op de Bildtse kust. Zij werden begraven in de 'drenkelingenhoek' op het kerkhof. In 2003 werd daar een drenkelingenmonument geplaatst. De grafzerk van kapitein Rabi van Wezel blijft na de restauratie zichtbaar voor het publiek, onder een glasplaat in de vloer.

Tijdens de restauratie werd op verzoek van de provincie Fryslân een kleurhistorisch onderzoek uitgevoerd. Daarbij werd gezocht naar de oudste verflagen uit 1844, het bouwjaar van de kerk, die inderdaad nog aanwezig bleken. Besloten is om de kerk weer op te schilderen in deze oude kleuren, die door architect Romein bedacht zijn. De Groate Kerk is de eerste Friese kerk uit het oeuvre van Romein die de oorspronkelijke kleuren heeft teruggekregen.

Troubadour Mariusz zingt de als non 'Marije Maria' verklede wethouder S. Hylkema van de gemeente Dantumadeel toe tijdens de heropening van de Kloosterkapel in Sibrandahûs. Foto: Alex Bouma

Medio oktober ontving de Stichting, enkele maanden later dan verwacht, de officiële beschikking van de provincie Fryslân voor de herinrichting van de Groate Kerk. Een subsidie van € 141.500 wordt beschikbaar gesteld vanuit het Europees Landbouwfonds Plattelandsontwikkeling (ELFPO). De provincie legt daar zelf nog eens € 1.500 bij uit het Frysk Ynvestearringsbudzjet Lânlik Gebiet en € 40.000 uit het programma Bezingingstoe-risme. In totaal is er voor de bouw van een informatie-centrum over het Jabikspaad in het voorportaal en de aanpassing van de kerkzaal een budget beschikbaar van € 400.000.

Dankzij de Europese bijdrage kan in het voorportaal een pelgrimsinformatiecentrum worden gevestigd voor dagjesmensen, toeristen en kandidaat-pelgrims die meer informatie wensen over het Jabikspaad en de pelgrims-tocht naar Santiago de Compostela. Het voorportaal wordt gehuurd door het Landelijk Genootschap van Sint-Jacob, dat hiermee een noordelijk steunpunt krijgt. Bij de inrichting en exploitatie wordt samengewerkt met de Stichting Jabikspaad Fryslân, die de noordelijke aanlooproute richting Santiago de Compostela heeft bewegwijzerd van Zwarte Haan via Sint Jacobiparochie tot aan Hasselt (Overijssel).

Het Landelijk Genootschap viert in 2011 het 25-jarig bestaan met een pelgrimsestafette langs alle provincies, onder de titel 'Camino der Lage Landen'. De estafette bezoekt op zondag 6 maart 2011 de Groate Kerk in Sint

Jacobiparochie. De officiële heropening van de Groate Kerk vindt plaats in het weekeind van 8 en 9 april 2011. Meer informatie daarover vindt u te zijner tijd op de web-site van de Stichting en in de lokale en regionale media.

KLOOSTERKAPEL SIBRANDAHÛS

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft op zondag 26 september de Kloosterkapel in Sibrandahûs officieel heropend. Om het multifunctionele gebruik te bevorderen is het kerkje voorzien van een keuken en toilet. De Plaatselijke Commissie is blij dat de werkzaamheden achter de rug zijn. "De voorzieningen zijn heel stijlvol ingebouwd, naar een ontwerp van architect Broor Adema uit Dokkum", zegt voorzitter Sjoerd Helbig. "De tijd dat de bezoekers van onze concerten bij de burens naar het toilet moesten, is gelukkig voorbij. Het kerkje is weer helemaal bij de tijd. Het is nu ook bijzonder geschikt voor huwelijken en partijen."

SCHILDERBEURT VOOR ENTREE BORNWIRD

De Stichting heeft na de zomer aan restauratieschilder Helmer Hut uit Beerta de opdracht verstrekt om de ingangspartij van de kerk in Bornwird opnieuw te schilderen (polychromeren). De werkzaamheden zijn in week 39 afgerond met het aanbrengen van goudfolie op de wapenschilden.

De halsgevel boven de deur, die dateert uit 1751, is afkomstig van de voormalige pastorie in Hiaure. Toen de

oude pastorie gesloopt werd, besloot het kerkbestuur in 1906 om het monumentale ornament boven de ingang van de kerk in Bornwird aan te brengen.

De ingangspartij was twintig jaar geleden voor het laatst geschilderd, kort na de restauratie van de kerk zelf, die plaatsvond in 1987/1988.

DAKRUITER KORTEZWAAG EN ORGEL BOKSUM

In juni 2010 werd bekend dat de Stichting een subsidie van € 175.000 tegemoet kan zien voor de restauratie van de dakruiter van Kortezwaag en het orgel van Boksum. Het geld is afkomstig uit een speciale regeling die het ministerie van OCW heeft opgesteld voor de 37 organisaties die door het Rijk zijn 'aangewezen voor monumentenbehoud'.

De kerk van Kortezwaag is eind 2009 – begin 2010 gerestaureerd. Er waren toen onvoldoende middelen beschikbaar om ook het 'torentje' mee te nemen. Dankzij de nieuwe regeling kan de dakruiter alsnog gerestaureerd worden. Een actie van de Plaatselijke Commissie in de regio heeft enkele duizenden euro's opgeleverd. Het kerkje wordt in het voorjaar van 2011 officieel heropend.

De restauratie van het orgel van Boksum kost circa € 200.000. Via de speciale regeling is een subsidie van € 133.000 aangevraagd. De Plaatselijke Commissie van Boksum is al geruime tijd bezig met de fondswerving. Dit heeft reeds € 56.000 aan toezeggingen opgeleverd. De werkzaamheden worden medio 2011 uitgevoerd.

RESTAURATIE WIER

De Stichting Alde Fryske Tsjerken is volgens planning in september begonnen met de fondswerving voor de restauratie van de kerk te Wier. Ultimo december wordt de balans opgemaakt en wordt de aanbestedingsprocedure opgestart. Als alles volgens planning verloopt, kan de restauratie medio maart 2011 beginnen, of zo spoedig mogelijk na afloop van de vorstperiode.

Het gewelf van Wier is geopend ten behoeve van bouwhistorisch onderzoek. Foto: Gerhard Bakker

Helmer Hut polychromeert de wapenschilden boven de deur in Bornwird. Foto: Gerhard Bakker

De kerk van Wier is het laatste 'zorgenkindje' van de Stichting. Rijk en provincie hebben samen 75 procent beschikbaar gesteld van de subsidiabele kosten, die in totaal € 800.000 bedragen. De fondswerving moet de ontbrekende € 200.000 aan subsidiabele kosten opleveren, plus € 50.000 aan niet-subsidiabele kosten (verwarming, keuken, toilet).

INSTANDHOUDINGSUBSIDIE

Medio juni werd bekend dat het Rijk een subsidie van € 1,2 miljoen beschikbaar stelt voor het onderhoud aan de eerste groep van 22 kerkgebouwen van de Stichting in de komende zes jaar. De subsidie komt beschikbaar uit de regeling Besluit Rijkssubsidiëring Instandhouding Monumenten (BRIM) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is bedoeld voor de periode 2011-2016.

Het Rijk vergoedt 65 procent van de subsidiabele kosten. De Stichting moet als eigenaar de overige 35 procent zien op te brengen. Daarbij gaat het in zes jaar tijd om ruim € 600.000. Als het lukt om dit bedrag bij elkaar te krijgen, kan er de komende zes jaar dus voor € 1,8 miljoen onderhoud gepleegd worden aan deze 22 kerkgebouwen. Investerings in keukens, toiletten en verwarmingen zijn niet subsidiabel. De overige zestien kerken van de Stichting stromen in 2011 in de BRIM in. De beschikking voor dit tweede cluster wordt in de zomer van 2011 verwacht.

Uit de regio

HUURDER VOOR DE KERK VAN BRITSWERT

De kerk van Britswert is per 1 april 2010 verhuurd aan 'Station Fryslân 2018', een burgerinitiatief van Hanshan Roebbers (monumentaal ontwerper), Bastiaan Blaauw (vormgever), Theunis Piersma (hoogleraar ecologie), Sytze Puijksma (componist/slagwerker) en Klaas Sietse Spoelstra (initiator/transformator). De groep presenteert zich als een 'meedenktank-van-onderop', die zich bezighoudt met thema's over ambities met Friesland voor het jaar 2018. Het gaat daarbij onder andere over de toekomst van het landschap, de landbouw, de provinciale

Directeur Bakker bedankt tijdens de feestavond in Holwerd het kostersechtpaar Hendrik en Alie Ploegstra, de redders van de Rotondekerk in Terband, en reikt hen een heuse oorkonde uit.

Foto: Marchje Andringa

ambities op het gebied van duurzaamheid, maar ook de ambitie om in 2018 Culturele Hoofdstad van Europa te worden. Door middel van debatten, voorstellingen, tentoonstellingen en publicaties wil Station Fryslân 2018 de maatschappelijke discussie een positieve impuls geven.

Het burgerinitiatief huurt de kerk van Britswert om een "thuisbasis" te creëren. De activiteiten in de kerk zijn kleinschalig en veelal besloten, en worden in goed overleg afgestemd op de agenda van de Plaatselijke Commissie Britswert, die de kerk voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken op lokaal niveau beheert. De kerkdiensten en de rouw- en trouwdiensten kunnen dan ook gewoon doorgang vinden.

Directeur Bakker is blij met de nieuwe huurder. "Het kerkje biedt deze groep een inspirerende omgeving om

op hun plannen te broeden en hun ideeën verder uit te werken. Het gebouw is daar heel geschikt voor. Ik vind het bijzonder dat deze creatieve geesten op deze manier in zekere zin ook een stukje verantwoordelijkheid nemen voor de instandhouding van het kerkgebouw."

HULDE VOOR REDDERS ROTONDEKERK

Op zaterdag 26 juni 2010 is de Rotondekerk in Terband aan een ramp ontsnapt. Door een lek in de gasleiding stroomde de kerk vol gas. Er dreigde acuut explosiegevaar. Dankzij alert optreden van kostersechtpaar Hendrik en Alie Ploegstra die meteen de brandweer alarmerden, kon een ramp worden voorkomen. Op 9 september 2010 ontvingen zij tijdens het jubileumfeest in Holwerd een officiële oorkonde uit handen van directeur Gerhard Bakker van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

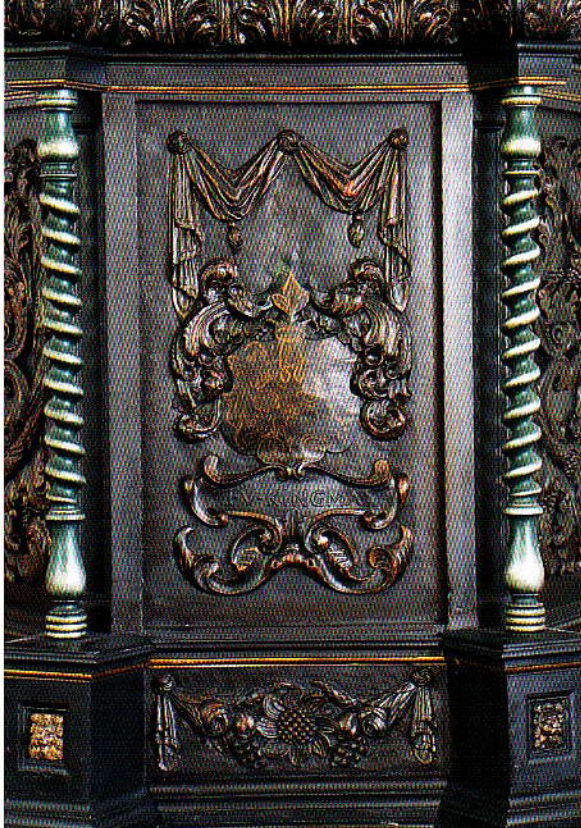
AUGSBUURT OP EIGEN BENEN VERDER

De Muziekkapel in Augsbuurt gaat op eigen benen verder. De Plaatselijke Commissie die de afgelopen jaren alleen het kerkhof onder haar hoede had, heeft het volledige beheer van het kerkje op zich genomen. De kerk kan gehuurd worden voor rouw- en trouwdiensten, concerten en bijeenkomsten.

Het kerkje van Augsbuurt was sinds 1971 in gebruik bij muziekschool De Waldsâng in Buitenpost. De muziekschool ziet het beheer van de kapel echter niet langer als kerntaak. Per 1 mei 2010 is er een einde gekomen aan de unieke samenwerking, die bijna veertig jaar heeft geduurd.

Interieur van de kerk van Britswert, die momenteel verhuurd wordt aan 'Station Fryslân 2018'. Een mooi voorbeeld hoe een weinig gebruikte kerk een nieuwe functie kan krijgen.

Boer

Sexbierum

Van de excursiecommissie

VOORJAARSEXCURSIE 2011

De voorjaarsexcursie voert op zaterdag 19 maart 2011 naar Boer, Dongjum en Sexbierum.

DE KERKEN

De kerk van Boer, onlangs gerestaureerd, is zeer herkenbaar vanwege het nu rood geschilderde pleisterwerk. Met name de bijzondere koorsluiting, de versierde poort uit 1664 en de preekstoel uit dezelfde periode zijn het bezichtigen waard. In het dorp staat nog het middeleeuwse pastoorshuis, een van de oudste woonhuizen in Friesland.

De kerk van Dongjum is gebouwd in het begin van de achttiende eeuw ter vervanging van een oudere. In het koor is nog het grafmonument van Sicco van Goslinga te zien, uit 1737, door Jean Baptist Xaverij.

De kerk van Sexbierum wordt vooral gekenmerkt door het uitbundige interieur. Johannes Georg Hempel heeft de kansel, doophek en tekstborden vervaardigd in rococostijl. Kuip en klankbord zijn met gesneden takken verbonden. Op de preekstoel zijn Bijbelse en symbolische voorstellingen aangebracht.

ORGANISATIE

De bussen vertrekken vanaf NS station Leeuwarden om 12.00 uur. Terugkeer: ongeveer 17.15 uur. De bussen zullen een plaats zoeken bij de lijnbussen: aan de voorzijde het station verlaten en dan naar links lopen.

De kosten bedragen € 12.00 per persoon. Dat is inclusief een envelop met beschrijvingen van de drie kerken. Inschrijving van de excursie vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op **girorekening 36 90 669** t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden onder vermelding van 'voorjaarsexcursie'.

Graag het aantal personen vermelden, net als uw volledige adres.

U ontvangt geen bevestiging, uw betalingsbewijs is ook uw bewijs van inschrijving. U kunt zich inschrijven tot 5 maart. Daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat laatste geldt ook voor diegenen die zich zonder reservering bij de bussen melden. Het is ook mogelijk om een envelop met beschrijvingen toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u na overmaking van € 3.75 (incl. portokosten).

Wie zelf naar de kerken rijdt, kan bij de inleider een beschrijving kopen à € 1,00. Deze nieuwe werkwijze is bedoeld als proef.

Dongjum

Minze Postma bij het kerkje in Korteheemmen. Foto: Frans Andringa

Excursies scheppen een band

Minze Postma neemt na 15 jaar afscheid van de excursiecommissie

JAAP VAN DER BOON

Ook al doen er gemiddeld tweehonderd mensen mee aan een excursie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, toch ontstaat er een onderlinge band. Dat heeft Minze Postma van de excursiecommissie ervaren. Onlangs heeft hij afscheid genomen van deze commissie, waarvan hij vijftien jaar lid was en zeven jaar voorzitter.

In Postma's werkvertrek thuis staat een kunstwerk klaar om opgehangen te worden. Het afscheidscadeau van de stichting. Het beeldt het Noormannenpoortje van de kerk van Boksum uit. Postma ziet er meteen een verhaal in. Jarenlang werd verteld dat de woeste Noormannen de Friezen dwongen zo'n laag poortje in de kerk te maken, opdat de bewoners met gebogen hoofden het bedehuis zouden in- en uitgaan. Maar toen de kerken gebouwd werden, waren de Noormannen al eeuwen verdwenen. De beperkte hoogte houdt verband met de ophoging van de terpen destijds, denkt men nu.

De verhalen achter de mensen in een kerk boeien Postma eveneens. Zo geeft een grafzerk in de kerk van Oudeschoot de namen van een echtpaar en hun kinderen weer. Wie goed naar de jaartallen kijkt, ziet dat de man en vrouw al hun kinderen overleefd hebben.

CIRKEL ROND

Minze Postma is donateur vanaf het eerste begin. Als schooljongen had hij al een brede interesse. "Hy sjocht alle fûgeltsjes fleanen", vertelde een onderwijzer tijdens een ouderavond aan zijn ouders. Ook architectuur boeit hem al lang.

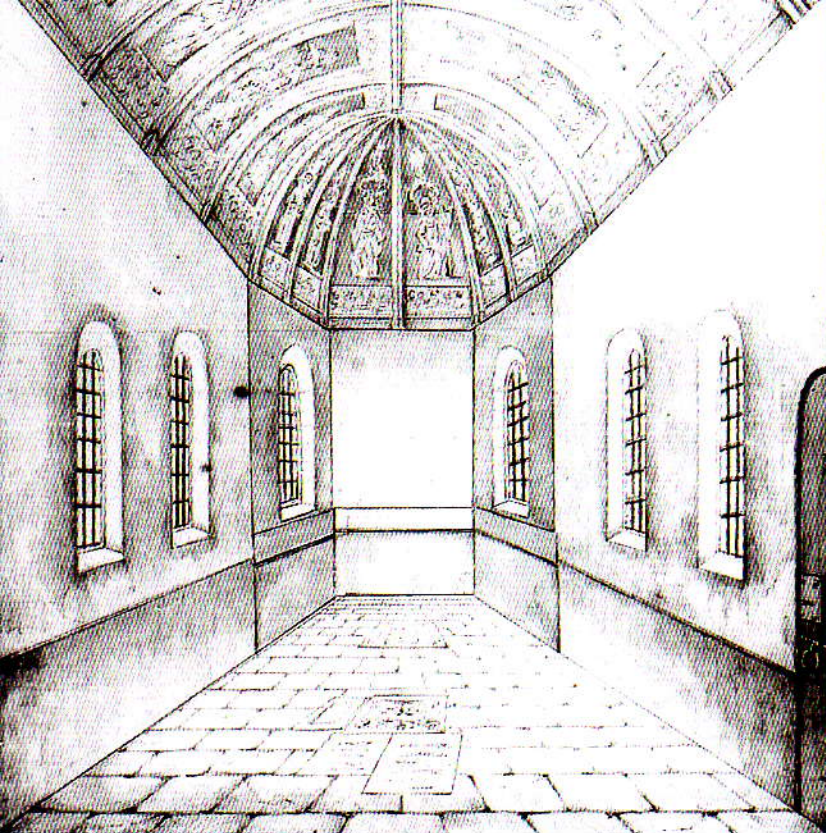
De eerste excursie die Postma als commissielid leidde, was in zijn geboortedorp Ee. De laatste rondleiding was die in het naburige Jouswier. En zo is de cirkel rond voor Minze Postma. Tijdens die laatste excursie stelde de excursiecommissie 38 vlaggen met het logo van de Stichting Alde Fryske Tsjerken beschikbaar, voor elke Plaatselijke Commissie één. Dit in het kader van het veertigjarig bestaan van de stichting.

Het is Postma opgevallen dat er de laatste tijd meer nieuwe gezichten en ook jongeren bijkomen. Dat was ook zo in Jouswier. Postma had hiervoor alle inwoners uitgenodigd. Dat was voor dit dorp, dat op z'n hoogtepunt 75 inwoners heeft gekend, geen grote klus. Maar wel belangrijk, omdat het aantal deelnemers aan een excursie uit de eigen woonplaats meestal klein is. En het zijn juist die mensen die nodig zijn voor het (hernieuwde) gebruik van een bedehuis.

Zoals gezegd: als je elkaar zo vaak tijdens excursies tegenkomt, ontstaat er een band, heeft Postma gemerkt. "Wy kinne de dielnimmers; it binne altiten aardige minsken. Dan wurdt it ek persoanlik. Ek as ekskursjegroep koene wy altiten hiel goed meiinoar. Hiel wat minsken ha my de lêste kear de hân jûn en betanke. Dat is foar ús hiel tankber, want it is frijwilligerswurk."

Jaap van der Boon is journalist.

Foto's: Regnerus Steensma tenzij anders vermeld

Terkaple, interieur met gewelfschilderingen

In Terkaple, tussen Joure en Akkrum, staat een eenvoudige hervormde zaalkerk uit het midden van de negentiende eeuw. Dit gebouw is de opvolger van een in 1854 afgebroken middeleeuwse kerk. Bijzonder hieraan was vooral de beschildering van het houten gewelf, met een reeks voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament in een onderlinge samenhang.

Kort voor de afbraak van de kerk, in 1840, werd de middeleeuwse kerk beschreven door A. van Halmael Jr. en M. de Haan Hettema en vastgelegd in een serie tekeningen.¹ Deze tekeningen werden vervaardigd door A. Martin, een tekenmeester uit Leeuwarden die veel werkte in opdracht van het kort tevoren gestichte Friesch Genootschap. Eén van de tekeningen toont het interieur van de kerk, gezien naar het koor. Opmerkelijk zijn vooral de slechts in contouren weergegeven laatmiddeleeuwse gewelfschilderingen: kennelijk waren deze na de Reformatie niet verwijderd, zoals vrijwel overal elders wel het geval was. De twaalf taferelen werden door dezelfde hand paarsgewijs in detail vastgelegd.²

Boeiend is de keuze van de voorstellingen, die gebaseerd is op het principe van *Concordantia veteris et novi testamenti*, een inhoudelijke overeenstemming (*concordantia*) tussen het Oude en het Nieuwe Testament.

¹ Beschrijving gepubliceerd in *De Vrije Fries*, jaargang 2 (1842): 'De kerk van Terkaple van binnen, den 3 september 1840 opgenomen door Mr. A. van Halmael Jr. en Ir. Mr. M. de Haan Hettema'. De tekeningen bevinden zich in de collectie van het Fries Museum te Leeuwarden.

² Ondanks de kwaliteit van het tekenwerk zelf waren de schilderijen al meer dan drie eeuwen oud toen ze werden vastgelegd, waardoor beschadigingen of vervangingen haast onvermijdelijk zijn. Het is dan ook mogelijk dat de tekenaar niet alle details precies heeft kunnen waarnemen.

JUSTIN KROESEN

Een doordacht programma

Middeleeuwse gewelfschilderingen in de verdwenen kerk van Terkaple

Volgens dit in de middeleeuwen algemeen geldende uitgangspunt diende het Nieuwe Testament te worden beschouwd als de vervulling van het Oude. De ware openbaring was al in de kiem aanwezig in de joodse Bijbel, zij het nog op een versluierde manier die slechts begrijpelijk was voor wie de teksten in het licht van het Nieuwe Testament interpreteerde. Als gevolg hiervan kregen veel verhalen uit het Oude Testament een symbolische betekenis als versleutelde vooruitwijzingen naar motieven uit het Nieuwe Testament. Deze onderlinge samenhang wordt ook wel 'typologisch' genoemd: een vaste serie oudtestamentische 'typen' correspondeerde met een reeks nieuwtestamentische 'anti-typen'. Dit principe lag ten grondslag aan enkele van de meest verspreide religieuze geschriften van de late middeleeuwen: de *Biblia Pauperum* (Armenbijbel) en de *Speculum Humanae Salvationis* (Spiegel van de menselijke behoudenis) – afgekort *Speculum*.³

In 1990 publiceerde Dolf van Weezel Errens een uitvoerig artikel over de gewelfschilderingen van Terkaple.⁴ Opnieuw worden de thema's slechts beknopt aangeduid, aangezien het hoofddaccent hier ligt bij de kunsthistorische herkomst van de voorstellingen en bij de datering en de opdrachtgevers van de schilderijen. In het onderhavige artikel staat juist de inhoudelijke samenhang van het programma centraal. Steeds worden

³ De inhoud van beide boeken is kort weergegeven in Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst*, Nijmegen 1992, p. 317-25 (bijlagen 3 en 4). Volledige uitgaven zijn Henry Avril (bew.), *Biblia Pauperum: a Facsimile and Edition*, Aldershot 1987; F.A.M. Daniëls (bew.), *De spiegel der menseliker beboudenisse: de middel nederlandse vert. van het 'Speculum humanae salvationis'*, Tiel 1949. Voor de achtergronden, zie onder meer: *Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre* [catalogus Gutenberg-Museum Mainz], Mainz 1997, verschillende artikelen.

⁴ D. van Weezel Errens, 'De zolderschilderingen in de oude kerk van Terkaple', in *De Vrije Fries*, jaargang 70 (1990), p. 75-100.

Laatste Avondmaal

Abraham en Melchisedek

Judaskus

de voorstellingen paarsgewijs benoemd, beschreven en geïnterpreteerd, met ten slotte een typering van 'de verbindende schakel'.⁵

I HET LAATSTE AVONDMAAL TEGENOVER

ABRAHAM EN MELCHISEDEK

Het eerste paar voorstellingen vanuit het westen toont twee broodmaaltijden, te weten het Laatste Avondmaal (NZ) tegenover Abram (later: Abraham) en Melchisedek (zz). Het avondmaal vindt plaats in een statige zaal met een tegelvloer en op de achtergrond een arcade van drie bogen. Christus en zijn leerlingen zitten aan een ronde tafel. In de tegenoverliggende voorstelling valt Melchisedek op door zijn exotische uitdossing, bestaande uit een lange mantel en een hoge bolvormige hoed. In zijn handen houdt hij een bolle kan; van een stuk brood is niets zichtbaar. Abraham, gekleed in een laatmiddeleeuws soldatenkostuum, lijkt de kan van Melchisedek aan te nemen, anders dan in de bijbeltekst beschreven staat. Mogelijk kwamen Van Halmael en De Haan Hettema door deze afwijkingen niet verder dan 'Een Joodsch geestelijke, eene kan aan een' zittenden man aanbiedende'.

Tijdens het Laatste Avondmaal kondigde Christus zijn lijden en sterven aan zijn leerlingen aan (Lucas 22:17-22). Het breken van het brood en het indopen ervan in de wijn zou zich in de christelijke eredienst ontwikkelen tot

de kern van het misritueel, ook wel eucharistie genoemd. Het avondmaal correspondeert met Genesis 14:17-20, waarin de ontmoeting tussen Abraham en Melchisedek, de koning van Salem, beschreven wordt. Na een veldslag biedt Melchisedek aan Abraham brood en wijn aan. Deze ingrediënten vormden in de middeleeuwse interpretatie de verbindende schakel met de evangelietekst. Bij beide gebeurtenissen is er bovendien sprake van een zegen(bede) of dankgebed: Jezus sprak het dankgebed over brood en wijn uit, terwijl Melchisedek Abraham de zegen gaf. De typologische verbinding tussen beide gebeurtenissen wordt zowel in de *Biblia Pauperum* als in de *Speculum* gelegd.

2 DE JUDASKUS TEGENOVER

JOAB DOODT AMASA (OF ABNER?)

Het tweede paar taferelen toont twee kussen met dodelijke afloop, namelijk die van Judas aan Christus (NZ) en die van Joab aan Amasa of Abner (zz). Te zien is hoe Judas Christus omarmt en kust, waarbij een aantal Romeinse soldaten rechts klaarstaat om hem gevangen te nemen. Links staat Petrus met het zwaard waarmee hij zojuist de soldaat Malchus een oor heeft afgeslagen. Bij de oudtestamentische voorstelling gaat het naar alle waarschijnlijkheid om de kus van Joab en Amasa, anders dan om 'David en Jonathan', zoals Van Halmael en De Haan Hettema meenden. De ontmoeting vindt plaats in een bergachtig landschap met op de achtergrond een soort boerderij. De man links is gekleed in een rok, terwijl de rechterfiguur een kostuum met pofmouwen draagt. Zijn rechterhand rust op het gevest van zijn zwaard.

⁵ In deze studie zijn de losse figuren in de gewelfvakken van de koorsluiting buiten beschouwing gelaten. Dit betreft, beginnend in het noorden, de apostelen Petrus en Paulus, Christus met bijeengebonden handen (*Ecce homo*), de apostel Andreas, Sint-Joris (volgens Van Halmael en De Haan Hettema 'de heilige Michael', maar de figuur is vleugeleloos) en mogelijk de apostel Filippus.

Joab doodt Amasa (of Abner)

Doornenkroning

Tronende koning

Door zijn verraderskus identificeerde Judas Christus voor de Romeinen in de Hof van Getsemané, zoals beschreven staat in Marcus 14:43-46. De *Speculum* geeft de episode in 2 Samuel 20:8-13 hierbij als prefiguratie. Beschreven wordt hoe Joab zijn neef Amasa bij de baard greep om hem te kussen en daarbij de woorden sprak: 'Gaaf het goed met je, mijn broeder?'. Vervolgens stak hij zijn zwaard in de buik van Amasa, waarna deze bloedend op de grond viel en stierf. Beide mannen waren elkaars concurrenten in het aanvoorderschap van de legers van koning David. De verbinding tussen Joab en Judas is gelegen in het feit dat de verrader uit de eigen gelederen afkomstig is, het verraad door middel van en kus tot stand komt en een dodelijke afloop kent.

In de *Biblia Pauperum* wordt een andere episode uit het leven van Joab als voorafbeelding gegeven, namelijk het wreken van de dood van zijn broer Asahel door het doden van Abner voor de poort van Hebron (2 Samuel 3:22-29). In deze versie speelt het motief van de kus echter geen rol.

3 DE DOORNENKRONING TEGENOVER EEN TRONENDE KONING

Het derde paar schilderijen toont twee scènes met een kroon, te weten de doornenkroning van Christus (NZ) tegenover een oudtestamentische koning op zijn troon (ZZ). Van Halmael en De Haan Hetteema duiden deze voorstelling als 'Een zittende Koning, waarvoor staan man en vrouw'. Christus ondergaat gelaten met gekruiste armen hoe drie wild gebarende mannen de doornenkroon met stokken in zijn hoofdhuide duwen. Ertegenover is in een statige binnenruimte een fraai

versierde troon te zien met daarop een gekroonde koning. Links van hem staan een man en een vrouw die hun armen naar hem uitstrekken.

Terwijl de doornenkroning wordt beschreven in Johannes 19:1-3, is de interpretatie van de voorafbeelding minder eenvoudig.⁶ In de *Speculum* gaat de doornenkroning vergezeld van de scène uit 2 Samuel 10:4 waarin Chanun, koning van de Ammonieten, twee gezanten van David vernedert door hun de baard af te scheren en de kleren af te knippen. Op de tekening zijn evenwel duidelijk een man en een vrouw te zien, beiden in vol ornaat. Niet genoemd in *Biblia Pauperum* of *Speculum* is de episode uit 2 Samuel 12:30 waarin wordt beschreven hoe koning David beslag legde op de koningskroon van de Ammonieten en deze voortaan zelf droeg. In dat geval is de man naast de troon David die Chanun zijn kroon afneemt, of is David juist de man op de troon die nu de kroon van Chanun draagt. In beide gevallen is de kroon als teken van het koningschap de verbindende schakel. De *Speculum* verbindt de doornenkroning met het verhaal van Apeme die met de ene hand de kroon van het hoofd van koning Darius neemt en hem met de andere hand in het gezicht slaat. In de scène in Terkaple is echter weinig te zien dat hierop wijst. Opvallend aan de houding van de koning zijn zijn gekruiste armen, mogelijk op te vatten als een verwijzing naar de vergelijkbare lichaamshouding van Christus. Naast de kroon als verbindend element kan hier ook worden gewezen op het motief van de vernedering van een koning.

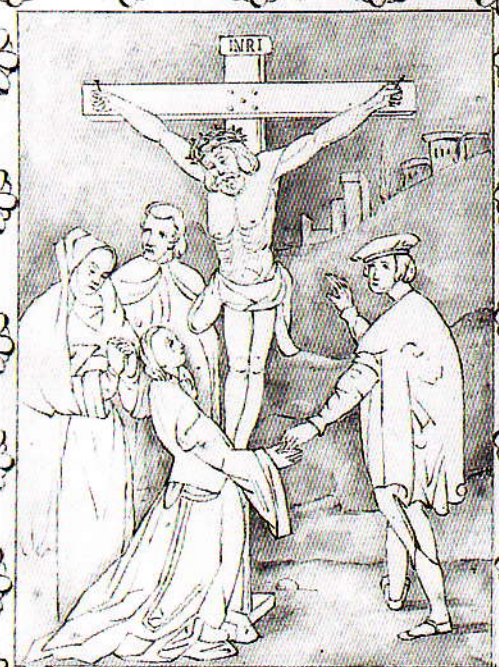
⁶ Van Weezel Errens interpreteerde deze voorstelling voorzichtig als 'Tzebel belooft Achab de troon van Naboth', vgl. 'De zolder-schilderingen', p. 83.

Kruisdraging

Offer van Abraham

Kruisiging

4 DE KRUISDRAGING TEGENOVER

HET OFFER VAN ABRAHAM

Het vierde paar schilderijen toont het dragen van hout op weg naar een offerplaats, namelijk Christus die het kruis draagt (NZ) versus Isaäk met een bos hout op zijn schouder (zz). Verbeeld is hoe Christus tijdens de gang naar Golgotha (Marcus 15:21-22) bezwijkt onder het gewicht van het kruis. Voor Christus lopen twee soldaten, van wie er één op een trompet blaast. Achter hem staan Simon van Cyrene die hem bij het dragen helpt en zijn moeder Maria. Ernaast is verbeeld hoe twee personen, door Van Halmael en De Haan Hettema geïdentificeerd als 'Abraham en Izaäk', op weg zijn naar de offerplaats op de berg Moria (Genesis 22:6). Abraham is gekleed in een lang gewaad en draagt een soort tulband. Isaäk draagt een bos takken op zijn linkerschouder en houdt een kruik in zijn rechterhand.

De *Biblia Pauperum* en de *Speculum* zijn eenduidig over de verbinding tussen de kruisdraging en de gang naar de offerplaats van Abraham en Isaäk. De inhoudelijke verbinding is gelegen in het gegeven dat degene die geofferd wordt in beide gevallen zelf het hout naar de offerplaats draagt: Isaäk naar de berg Moria en Christus naar de heuvel Golgotha. Bovendien gaat het zowel in het Oude Testament als in het Nieuwe om de bereidheid om een zoon te offeren; Abraham deed dat uit liefde voor God en God zelf uit liefde voor de mensheid.

5 DE KRUISIGING TEGENOVER

DE KOPEREN SLANG

Het vijfde paar voorstellingen toont twee reddende objecten hoog op een houten structuur, te weten het gekruisigde lichaam van Christus (NZ) tegenover de koperen slang in de woestijn (zz). Door Van Halmael en De

Haan Hettema werd deze laatste voorstelling kortweg aangeduid als 'Mozes, met de slang'. De kruisiging vindt plaats in een berglandschap met op de achtergrond de contouren van de stad Jeruzalem. Christus' ribben zijn duidelijk zichtbaar en boven zijn hoofd is een bordje met de letters INRI aan het kruis bevestigd. Ernaast is verbeeld hoe Mozes in opdracht van God in de woestijn een koperen (of bronzen) slang oprichtte om het volk Israël tegen een slangenplaag te beschermen (Numeri 21:7-9). Rechts staat Mozes, herkenbaar aan zijn twee hoorntjes, in gezelschap van twee onbekende figuren. Op de achtergrond is het volk Israël te zien dat naar de slang opkijkt; het dier is gedrapeerd over een structuur van houten palen.

De vier omstanders bij het kruis zijn herkenbaar als de baardloze discipel Johannes, moeder Maria die haar handen in verdriet gevouwen voor haar borst houdt, Maria Magdalena die in een lang gewaad geknield op de grond ligt en de tot geloof komende Romeinse hoofdman. Volgens Marcus 15:39 sprak deze toen Christus de geest gaf de woorden: 'Inderdaad, die man was de Zoon van God'. De verbinding met de koperen slang is gelegen in het idee van redding: zoals de Israëlieten voor de gifdood beschermd bleven als ze opkeken naar de koperen slang in de woestijn, zo kan de gelovige van de dood gered worden door de aandacht te richten op Christus aan het kruis. Opvallend is dat deze verbinding in de *Biblia Pauperum* wel wordt gelegd, maar in de *Speculum* niet.

6 DE OPSTANDING TEGENOVER

JONA IN DE WALVIS

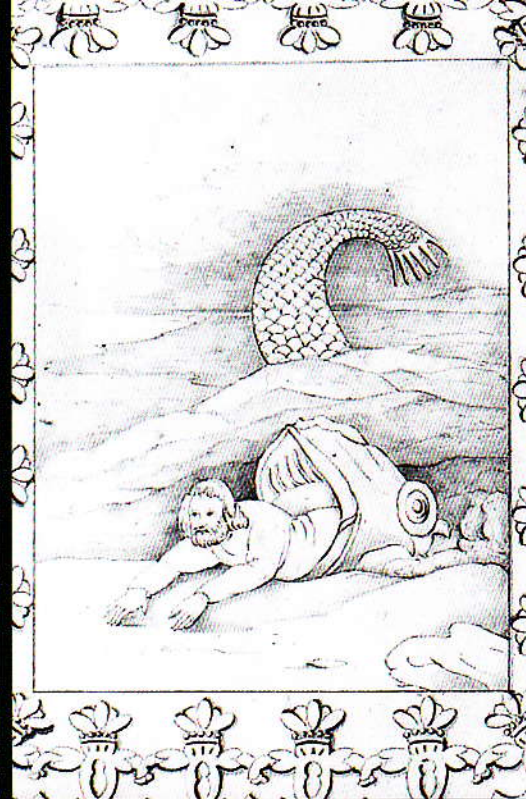
Het zesde en laatste paar taferelen verbeeldt twee ontsnappingen aan de dood, namelijk Christus die opstaat

Koperen slang

Opstanding

Jona in de walvis

uit het graf (NZ) tegenover Jona die door de walvis wordt uitgespuwd (ZZ). Het laatste tafereel werd door Van Halmael en De Haan Hettema beschreven als: 'Jonas, uit den Walvisch komende'. De opstanding is een levendig schouwspel: Christus staat in een wapperend gewaad op de deksel van de gesloten grafkist, terwijl hij zijn rechterarm uitstrekt en een kruisvaan in zijn linkerhand vasthoudt. Rondom het graf is te zien hoe vier Romeinse soldaten die als wachters waren aangesteld in hun slaap werden opgeschrikt. De corresponderende scène uit het Oude Testament toont het moment waarop de profeet Jona door de walvis op het strand wordt uitgespuwd (Jona 2:11).

In beide verhalen wordt de dood overwonnen door een ontsnapping na drie dagen: zoals Christus drie dagen in de onderwereld verbleef, zat Jona drie dagen in de buik van de vis. Op de paasmorgen stond Jezus op uit zijn graf zoals Jona door de vis op het droge werd uitgespuwd. De beproeving waaruit Christus en Jona werden gered was voor beiden onontkoombaar: Jezus bad in Gethsemané of de beker hem voorbij mocht gaan, terwijl Jona tevergeefs probeerde te vluchten toen God hem had opgedragen naar de stad Nineve te gaan. De verbinding tussen de opstanding en de redding van Jona wordt zowel door de *Biblia Pauperum* als door de *Speculum* gelegd.

TOT BESLUIT

Hoewel de kwaliteit en de details van de schilderijen op basis van de tekeningen lastig te beoordelen zijn, kunnen we wel vaststellen dat de gewelven van de kleine kerk van Terkaple in de late middeleeuwen door een vaardige schilder werden voorzien van een doordachte reeks voorstellingen volgens het principe van *Concordantia*

veteris et novi testamenti, inhoudelijke overeenstemming tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Het zou interessant zijn om na te gaan hoe de Terkaple reeks zich verhoudt tot de typologische programma's die we nog altijd kunnen aantreffen in Naarden (Grote kerk, 1510-18) en Enkhuizen (Zuiderkerk, 1484). Als blokboeken kenden de *Biblia Pauperum* en de *Speculum humanae salvationis* een grote verspreiding, waardoor niet alleen theologen, maar ook gewone gelovigen met de typologische bijbelinterpretatie vertrouwd raakten. We kunnen er daarom van uitgaan dat ook de kerkgangers in het laatmiddeleeuwse Terkaple het principe achter de gewelvschilderingen in hun kerk begrepen.

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) is universitair docent voor de kunstgeschiedenis van het christendom aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de inrichting en het gebruik van middeleeuwse kerkgebouwen.

Foto's: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen

SYTSE TEN HOEVE

Een kerkscheepje voor de 350-jarige Doniakerk te Makkum

Makkum, interieur Doniakerk, met het kerkscheepje tussen de eerste en tweede pilaar

De PKN-gemeente Makkum c.a vierde op zondag 21 maart 2010 het 350-jarig bestaan van haar monumentale Doniakerk. Een bijzonderheid die de viering luister bijzette was de schenking van een kerkscheepje. Dat werd een paar dagen eerder, op 18 maart, tijdens een feestelijke bijeenkomst in de kerk tegenover de preekstoel opgehangen.

Het scheepsmodel is een schenking van de Kingmastichting. Het betreft een kofschip. Dat is een type kustvaarder waarmee in de 18de eeuw Makkumer grootschippers op de Oostzee en de Middellandse Zee voeren. Er werd uit het noorden vooral graan mee gehaald, uit het zuiden doorgaans wijn en zout.

HYLKE JANS EN YTJE HAYES

Op het achterschip van het model staan de initialen van Hylke Jans (Makkum 1708-1782) en zijn vrouw Ytje Hayes (Friedrichstadt 1712 - Makkum 1798). Hylke Jans Kingma, die aanvankelijk schipper was, ontwikkelde zich later tot reder, koopman en olieslager. Zijn vrouw, ook uit een schippersgeslacht, toonde zich eveneens zeer ondernemend.¹ Hun nageslacht ontplooidde zich in en buiten Makkum vooral als olieslager, fabrikant en later als kassier. Uit die activiteiten ontstond uiteindelijk Kingma's Bank.²

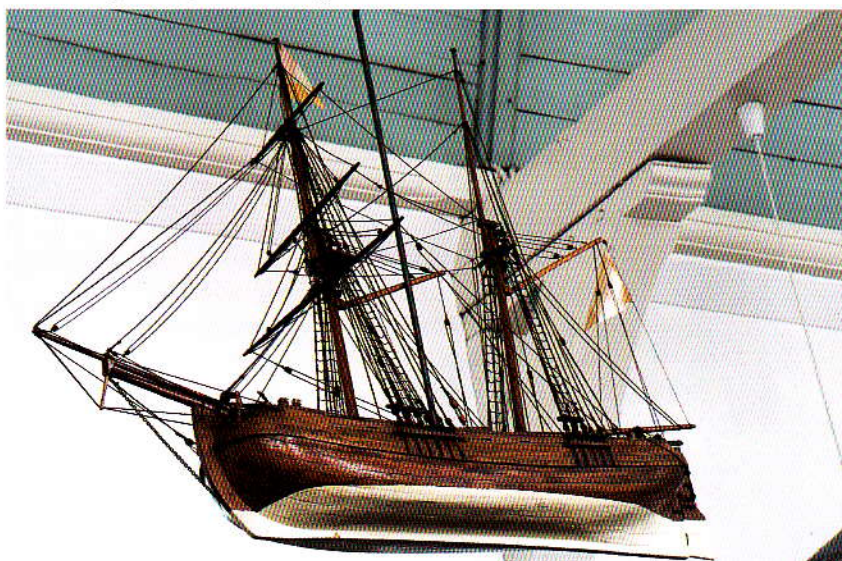
Op initiatief van Eelco Paulus Hyacinthus Kingma werd het scheepsmodel tussen 1945 en 1950 vervaardigd om het op te kunnen stellen in de vestiging van Kingma's Bank aan het Ruiterskwartier in Leeuwarden. De opdrachtgever liet het bouwen door de vermaarde Frits van

Meekeren (bijgenaamd Frits de Kanne) te Hindeloopen. Deze zeer bekwame modellenbouwer is hoofdpersoon in het hoofdstuk over Hindeloopen in de tweede druk (1939) van de roman *Zuiderzee* van Jef Last. Van hem wordt daar verteld hoe hij werkte voor notaris Siccama (de Leeuwarder kunstverzamelaar en museumstichter Nanne Ottema) en voor het in 1938 gestichte Fries Scheepvaart Museum, dat thans nog veel van zijn modellen in ere houdt.

Het model is een uitbeelding van het kofschip *De Twee Gebroeders*, dat Hylke Jans Kingma in 1741 in Lübeck liet bouwen naar eigen ontwerp. Het was groter en 'holler' dan andere kofschepen, uitgerust met een hijsend grootzeil, terwijl het vast topzeil en de zwaarden ontbraken.

Toen Kingma's Bank in fasen opging in grotere en landelijk werkende banken, kreeg het fraaie kofschipmodel een plaats in het Kingmahuis aan het Vallaat in Makkum.³ In december 2009 heeft de Kingmastichting dit Kingmahuis via haar dochterstichting Monumenten Makkum geschonken aan de in 1918 opgerichte Vereniging Hendrick de Kuyser te Amsterdam. Zo werd de

Makkum, kofschip als kerkscheepje

¹ Aukje J. S. van Erkelens-Glass, *De voortdurende geschiedenis van de nazaten van Jan Martens en Bauckje Goris*, Petten 2009, p. 3-5.

² Henk Nicolai, *De Kingma-Kroniek*, Groningen 1997.

³ Sytse ten Hoeve, *Kingmahuizen*, serie "Makkumer sier" nr. 3, Makkum 2006.

IJlst, kerkscheepje (Fries Scheepvaart Museum, Sneek). foto Fries Scheepvaart Museum

toekomst van dit pand veiliggesteld. Deze vereniging heeft soms door aankoop, maar meestal door schenking of erfstelling enkele duizenden monumentale huizen in bezit en koestert die. Het Makkumer Kingmahuis is het 25ste object van deze vereniging in Friesland.

Waardevolle stukken van de inventaris van het Kingmahuis zijn overgebracht naar het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Bijzondere tegeltableaus die deel uitmaken van de geschiedenis van het Kingmahuis zullen daarin wel weer als bruikleen worden herplaatst. Het leek een goed idee om dat niet te doen met het kofschipmodel. Dat is nu overgedragen aan de kerkrentmeesters van de PKN-gemeente van Makkum voor de Doniakerk.

KERKSCHEEPIES IN KUSTPLAATSEN

Het is in kustplaatsen in de gehele westerse wereld een oud gebruik om in de kerk een scheepsmodel op te hangen. Dat heeft er in veel gevallen mee te maken dat de schenker dat tijdens een scheepsramp in een gebed had beloofd, als hij het er levend vanaf zou brengen.

Het oudste nog bestaande scheepsmodel in het Maritiem Museum te Rotterdam dateert uit de 15de eeuw en heeft een Catalaanse oorsprong. In Denemarken hangen in veel kerkgebouwen kerkscheepjes. Er is daar zelfs een staatscommissie die de kwaliteit beoordeelt. In Nederland vinden we veel antieke kerkscheepjes in vissersplaatsen rond de voormalige Zuiderzee. Urk spant de kroon met zeker 22 exemplaren. Na een nieuwe kerkscheuring en daarop volgende kerkbouw komt er telkens een kerkscheepje bij. Er hangt in elke kerk

op het voormalige eiland, ook in de modernste, een scheepsmodel.⁴

Friesland kende in het verleden ook kerkscheepjes, onder andere in de kerken van Sneek en Oosterzee. Een 17de-eeuws model uit de voormalige Mauritiuskerk van IJlst is bewaard gebleven en opgenomen in de collectie van het Fries Scheepvaart Museum in Sneek (nr. 1986-392). Dit zeer bijzondere model heeft zowel aan stuurboord als aan bakboord tussen de berghouten op een lichtblauwe ondergrond opschriften in vergulde schaduwletters: DIE MYN NAEM BEGERICH IS OM TE WETEN/ T WAEPEN VAN DIE STADT YLST BEN ICK GEHEETEN. Het is een verbeelding van het IJlster stadswapen met een schip zonder roer, dat verwijst naar besturing door God.⁵ Recent zijn er in Friese kerken modellen geplaatst (soms staand, maar beter, zoals het behoort hangend) in Drachten, Hollum, Oost-Vlieland (twee exemplaren), Paesens, West-Terschelling en Woudsend. Daar is het kofschipmodel van Makkum nu bijgekomen.

DE KINGMA'S

Het kerkscheepje is in Makkum zeer op zijn plaats als herinnering aan de eens bloeiende Makkumer scheepvaart. Het sierlijke model werd in opdracht van de Kingmastichting gerestaureerd door Yolan Brantjes te Harlingen. Het is opgehangen tussen de hoofdbeuk en de noordbeuk van de kerk, vlakbij de grafzerken van Hylke Jans Kingma en Ytje Hayes en dichtbij de plaats waar het echtpaar ooit in de zogenaamde Jonkersbank de kerkdiensten bijwoonde.

4 J.M.G. van der Poel, *Scheepsmodellen in Nederlandse Kerken*, Enkhuizen 1987.

5 Sytse ten Hooft, *Jaarverslag Fries Scheepvaart Museum en Oudheidkamer* 1986, Sneek 1987, p. 16-17.

Sytse ten Hooft (stboeve@xs4all.nl) was tot 2006 directeur van het Fries Scheepvaart Museum in Sneek. Hij publiceert over Friese kerken en over onderwerpen op het gebied van de Friese kunstgeschiedenis, monumenten(zorg) en (kerk)geschiedenis.

De Pelikaankerk

Een fascinerend monument van baksteenexpressionisme

Leeuwarden, Pelikaankerk, ramen in de westelijke apsis

Onlangs heeft de protestantse gemeente van Leeuwarden voorgesteld om de Pelikaankerk, net als de monumentale Koepelkerk, aan de eredienst te onttrekken. De kerk staat als kenmerkend en gaaf bouwwerk in baksteenexpressionisme op de rijkslijst van beschermde monumenten.

Het is nog niet bekend wat er op den duur met de kerk gaat gebeuren, als de kerkenraad zijn zin krijgt. Het gebouw heeft een zeer goede akoestiek en wordt regelmatig voor concerten gebruikt. Gebouwd voor de dienst van het Woord is de ruimte daarvoor ook bij uitnemendheid geschikt. Zulk gebruik, hoe waardig ook, biedt echter geen structurele oplossing.

AARZELENDE REACTIES

De Pelikaankerk in Leeuwarden-West kon op 19 juni 1932 in gebruik worden genomen. Het kerkgebouw met nevenruimten was verrezen nabij een pleintje aan de al bestaande Pelikaanstraat. De naam van de kerk lag voor de hand, temeer daar de pelikaan een oud Christussymbool is.

Het kerkgebouw had een allerm minst voor de hand liggende vorm en de reacties van de gemeenteleden waren dan ook aarzeland. Er werd zelfs gehoord: 'Wij kerken toch niet in een cinema?' De gereformeerden hadden in Leeuwarden-Oost met de Koepelkerk acht jaar eerder een kerk laten bouwen die met koepeldak en zonder toren ook al een ongewone aanblik en een nieuwe ruimtelijke indeling vertoonde. Maar die straalde tenminste een sacrale sfeer uit. De Pelikaankerk was in haar blok-kige gedaante volstrekt nieuw. De onwennige reacties waren begrijpelijk.

In 1930 had het kerkbestuur enkele architecten uitgenodigd om een plan te maken. De begroting van het

plan van architect Egbert Reitsma lag het dichtst bij de beschikbare bouwsom. Reitsma had bovendien al naam gemaakt als bouwer van gereformeerde kerken. De eerste steen kon op 1 oktober 1931 worden gelegd. Tijdens de bouw moesten, genoot door de crisissituatie, enige bezuinigingen worden doorgevoerd. Zo zijn de daken met pannen gedekt in plaats van de geplande leien en is er nooit een torenuurwerk geplaatst.

ARCHITECT EGBERT REITSMA

De in 1892 geboren Egbert Reitsma kreeg zijn opleiding bij villa-architect Jacob Londen in het Gooi en daarna bij Willem Kromhout in Rotterdam. De laatste was een voorstander van het functionalisme, zonder de architectonische vorm en decoratieve waarden te veronachtzamen. Terug in het Noorden ontwierp Reitsma in 1920 samen met zijn vader de gereformeerde kerk van Munnekezijl. Daarna volgden gereformeerde kerken in Kollum (1924), Groningen (Parklaankerk, 1926, in 1989 afgebroken), Renkum en Bilthoven (beide 1927), Appingedam en Weesp (1928, Weesp door brand verwoest) en in Andijk (1930). De laatste was net voltooid toen de Leeuwarder opdracht volgde. Vanaf de kerk van Kollum blijkt Reitsma in groeiende mate een aanhanger van de Amsterdamse School, ofwel het baksteenexpressionisme te zijn; en wel op een heel persoonlijke wijze.

EXPRESSIE MET BAKSTEEN

De Pelikaankerk kan stellig gerekend worden tot een product van de Amsterdamse School, van het baksteen-expressionisme en wel van de kubistische stroming. Blokvormige massa's overheersen. De hoofdkap – een grote geknikte kap – en de kappen van de bijruimten vormen geen overstekken en zijn binnen het muurwerk geplaatst. Het effect is een fors en compact complex van

Leeuwarden, Pelikaankerk

een grote kerkruijnte met drie zalen, consistoriekamer en kosterswoning. Het geheel is heel aards. Het metselwerk met verdiept liggende horizontale voegen versterkt die zware indruk. Het metselwerk is bij de lambriseriing uitgevoerd in mondsteen. Dat is een gesinterde warm roodbruine en hier en daar kromgetrokken steen, die levendig muurwerk oplevert. Het overige muurwerk is van rode strengperssteen in twee nuances. De stoere massawerking kreeg een verticale tegenhanger met de slanke toren zonder spits, aan de zuidwestzijde.

De ingangspartij bestaat uit een brede, diepe portiek die op twee zware, ronde, gemetselde pijlers van mondsteen rust. Boven de portiek ligt een zaal en deze kreeg muurwerk waarin de expressie met baksteen volop is toegepast. Bakstenen in verschillende nuances zijn nu eens horizontaal, dan weer verticaal verwerkt, de ene keer met strekken – de lange zijden van de steen – de andere keer met koppen – de korte zijden – en dan ook nog met lagen die reliëf vertonen. Deze expressie wordt herhaald in de naar voren schietende zijzaal op de zuidoostelijke hoek. Aan de andere zijde loopt een hoge muur van mondsteen door om zo een voorplein te vormen. Daarnaast rijst de toren op met een rondbogige deur met zwaar hang- en sluitwerk en een baksteenomlijsting als een rijk geprofileerde regenboog. De kerkzaal kreeg een rechthoekige frontmuur, die aan de rechterzijkant naar beneden trapt bij het trappenhuis. Zo kreeg het front een levendige compositie van rechthoekige volumes en muurschijven met allerlei horizontale en verticale bewegingen. De blokvormige compositie vertoont overeenkomsten met het zogeheten kubistisch expressionisme van de Hilversumse architect Willem Dudok.

De Pelikaankerk is toch niet Dudokiaans te noemen. Dit is te zien aan de zijanten, waar juist de diagonalen

overheersen. De grote geknikte dakschilden laten dit zien en de boegvormig uitgebouwde, hoge zijgevels versterken de diagonale bewegingen. Het lijken zij-apsiden, maar zijn ruimtescheppende middelen om binnen een waaivormige ruimte te verkrijgen, net als bij de Kollumer kerk. De reeksen hoge vensters vormen hier de belangrijkste lichttoetreding voor de kerkruijnte. Aan de achterzijde is nog een zaal uitgebouwd, die een eenvoudige uitdrukking kreeg. Aan de noordwestzijde staat de kosterswoning, die buiten een expressieve ingangspartij ook ingetogen is gebleven. De Pelikaankerk vertoont in hoofdvormen een fraai spel van horizontale, verticale en diagonale bewegingen, een spel dat in de expressieve detailleringen is voortgezet.

VRIJE WAAIERVORMIGE RUIMTE

Binnen bezit de kerk een waaivormige plattegrond met drie stoelenvakken (vroeger vijf vakken met banken en stoelen) die plaats bieden aan vijfhonderd gemeenteleden. Op de grote galerij tegenover het liturgisch centrum zijn nog eens driehonderd plaatsen. De kerkruijnte is ongedeeld gebleven; geen enkele kolom doorbreekt de ruimte. Zij is overwelfd door een hoekend, blankhouten plafond, dat de geknikte kapvorm volgt. In de nok zijn ruitvormige, kleurige houtreliëfs met de verlichtingsornamenten gecombineerd. Een groot rechthoekig paneel bij de orgelgalerij ontving eenzelfde abstracte versiering.

De brede, robuuste, lezenaarvormige kansel heeft twee gebogen trappen. Zes smalle glas-in-loodvensters achter de kansel verbeelden de scheppingsdagen. Het overige meubilair van het liturgisch centrum, zoals ouderlingenbanken, hekwerk en lezenaar, gingen verloren. Boven het liturgisch centrum hangt het orgelbalkon. De gaanderij in expressionistisch timmerwerk is eveneens door Reitsma ontworpen; het instrument met twintig registers is in 1932 gebouwd door Valckx en Van Kouteren en vertoont een breed driehoekig pijpenveld.

GLAS-IN-LOOD

De vensterreeksen in de zij-apsiden kregen kleurig glas-in-lood. De middenvelden met glas in pasteltinten, hoge registers met vrolijk kleurige, geometrische abstracties en lage registers met vertellende gebrandschilderde tafereelen. Reitsma was niet alleen architect, maar paste in zijn architectuur, als het even kon, kunst toe die hij dikwijls zelf ontwierp. Hij was lid van de expressionistische Groninger kunstenaarsgroep De Ploeg. Zowel de abstracte als de figuratieve kunsttoepassingen in de Pelikaankerk kunnen tot de Ploegkunst worden gerekend.

De beeldverhalen aan de onderzijde van de ramen verbeelden de dynamiek van alledag. Enkele voorstellingen kunnen Bijbels worden geduid, de andere zijn werelds. In de oostelijke apsis zien we van links naar rechts een kameel bij piramides, een vliegtuig, een wolkenkrabber met automobiel, een molen, een ploeger bij een kerktoeren (die op die van Kollum lijkt), blokvormen met toren (een abstractie van de Pelikaankerk?), een scheepsboeg, een locomotief, een herder met lam, een

Kameel bij piramides, vliegtuig, wolkenkrabber met automobiel

Ploeger

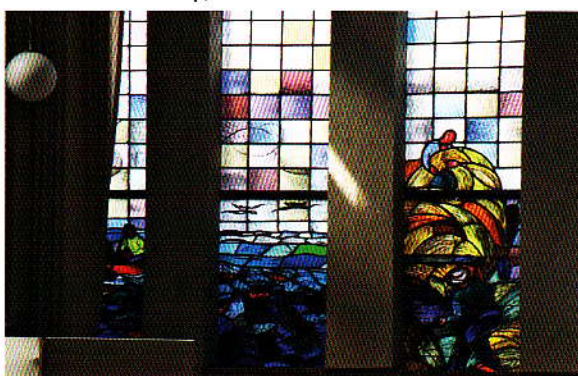
Molen, ploeger bij een kerktoeren, blokvormen met toren

Vuurtoren met schip, studerende man

Locomotief, herder met lam, fabriek met rokende schoorstenen

Visser, hooiers

Stier, huisje en kerk

Spoorweg, scheepsboeg, zeilboot en kano

fabriek met rokende schoorstenen, een stier, een huisje en een kerk. In de westelijke apsis van links naar rechts een olifant, een zaaier, een ploeger, een vuurtoren met een schip, een studerende man, een hert, vissers, hooiers, een spoorweg, een scheepsboeg, een zeilboot en een kano, een jager met hond. Stad en land, industrie, landbouw, verkeer, wetenschap, wonen, recreatie, dieren, allerlei aspecten van het leven zijn verbeeld. Het uitvoerende glasbedrijf vermeldde zich in het tafereel van de ploeger. Daarin staat 'N E Groningen 1932', de Noordnederlandsche Electriche Glaslijperij die meer glazen voor Reitsma en andere architecten uitvoerde.

De Pelikaankerk is een bijzonder voorbeeld van kubistisch expressionisme of Amsterdamse School te noemen, en wel in de persoonlijke verwerking van Egbert Reitsma. Tot in de details is het een fascinerende kerk. De kerk is grotendeels nog gaaf. Uitwendig zijn nogal stugge hekwerken in de portiek geplaatst, inwendig zijn de banken door stoelen vervangen en is wat meubilair uit het liturgisch centrum verdwenen. Verder is alles origineel. Daarom is de kerk een paar jaar geleden geplaatst op de rijkslijst van beschermde monumenten. Zij verdient een waardige herbestemming.

Peter Karstkarel (karstkarel@gmx.net) is architectuurhistoricus en publicist.

Foto's: R. Steensma

ZONDAG 16 JANUARI 2011, AANVANG: 16.00 UUR

"Quatre Quarante Plus" uit Sappemeer

Kerk Uitwellingerga

ZONDAG 30 JANUARI 2011, AANVANG: 15.30 UUR

Hylke Speerstra leest voor uit eigen boeken

Rotondekerk Terband

ZATERDAG 12 FEBRUARI 2011, AANVANG: 20.00 UUR

Sigrid Hof, een groot kleinkunstenaar, een stem die je raakt

Kerkje Ter Idzard

Reserveren bij voorkeur via cultuur@ter-idzard.nl (of tel. 06-43059746)

ZATERDAG 26 MAART 2011, AANVANG: 20.00 UUR

Artvark Saxophone Quartet

Kerkje Ter Idzard

Reserveren bij voorkeur via cultuur@ter-idzard.nl (of 06-43059746)

ZONDAG 27 MAART 2011, AANVANG: 15.30 UUR

Chris Kalfsbeek, diverse snaarinstrumenten

Rotondekerk Terband

ZONDAG 3 APRIL 2011, AANVANG: 15.30 UUR

Kwartettenkoor olv Hendrik v/d Meer, met blazers + orkest.

Rotondekerk Terband

GOEDE VRIJDAG 22 APRIL 2011, AANVANG: 17.00 UUR

"Lied van de vogelvanger", door Hans Nieuwland/Stichting Musikè

Kerkje Feinsum (Finkum)

ZONDAG 15 MEI 2011, AANVANG: 17.00 UUR

"Klaagliederen van Jeremia", door Hans Nieuwland/Stichting Musikè

Kerkje Feinsum (Finkum)

PROGRAMMA KULTUREEL SINTRUM DE GROATE KERK TE SINT JACOBIPAROCHE

Oldehovekapel

Zondag 16 januari 2011, aanvang: 15.30 uur

Nieuwjaarsconcert met de Friese Jeugd Brassband

Entree: onbekend

Zondag 30 januari 2011, aanvang: 15.30 uur

Kwartettenkoor van Hindrik van der Meer

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.

Incl. 1 consumptie

Zaterdag 5 en 12 februari 2011, aanvang: 19.00 uur

Optreden diverse koren en korpsen

Entree: gratis toegang

Zondag 13 februari 2011, aanvang: 15.30 uur

Sânman en Sikke

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.

Incl. 1 consumptie

Zondag 6 maart 2011, aanvang: 15.30 uur

Oldehovekapel

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.

Incl. 1 consumptie

UITAGENDA

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. De meest actuele informatie hierover vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda.

Artvark Saxophone Quartet

Eeuwe Zijlstra

Zondag 13 maart 2011, aanvang: 15.30 uur

Orgelconcert met Eeuwe Zijlstra

Entree: € 7,50, incl. 1 consumptie.

Zondag 27 maart 2011, aanvang: 15.30 uur

ROYAL BRASS SPLENDOR – Prins Claus Conservatorium

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50. Incl.

1 consumptie.

Zondag 17 april 2011, aanvang: 15.30 uur

Rein Ferwerda-academie

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.

Incl. 1 consumptie.

Zondag 29 mei 2011, aanvang: 15.30 uur

Haydn Jeugdorkest

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50. Incl.

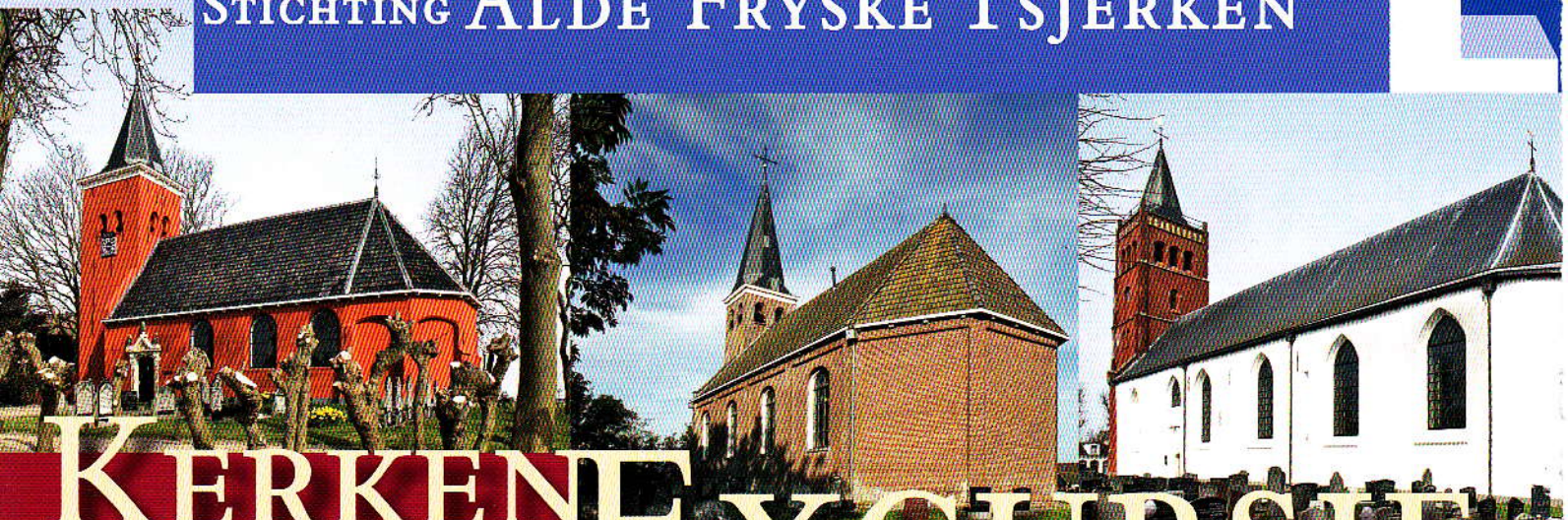
1 consumptie.

Programma onder voorbehoud. Wijzigingen mogelijk.

De meest actuele informatie vindt u op:

www.groatekerk.nl/programma

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Boer

Dongjum Sexbierum

op zaterdag

19

maart 2011

van

12.00 tot 17.00 uur

in deze kerken

doorlopend

toelichtingen

Kerkbeschrijvingen à € 1,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl